

KERST-
UITGAAF
192

KERST - UITGAAF

DER
AMSTERDAMSCH
GRAFISCHE SCHOOL

1924 - '26

AMSTERDAM
AAT 18
TERDAM
1841:21

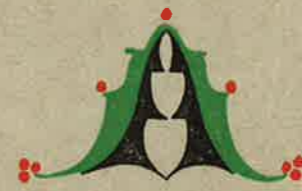

EX
LIBRIS

5364

AMSTERDAMSCH
GRAFISCHE SCHOOL

№ 1171 a

KERST-
UITGAAF

DER AMSTERDAMSCH
GRAFISCHE
SCHOOL

1924

VERVAARDIGD DOOR DE
LEERLINGEN DER SCHOOL

KERSTUITGAAF DER AMSTERDAMSCHER GRAFISCHE SCHOOL

KERST-
UITGAAF

DER AMSTERDAMSCH
GRAFISCHE
SCHOOL

1924

VERVAARDIGD DOOR DE
LEERLINGEN DER SCHOOL

EEN WOORDJE VOORAF TER INLEIDING ONZER KERSTUITGAAF

Persoonlijk hebben we het steeds betreurd, dat de voordrachten, welke in onze School werden gehouden, eigenlijk maar door een betrekkelijk kleine groep belangstellenden kon worden genoten, en toen het Bestuur onzer School het voorstel deed, om een Kerstuitgaaf te doen verschijnen, scheen ons de mooiste Kerstgave, eenige dezer voordrachten in druk te geven. Met de meeste welwillendheid stelden de voordrachtgevers de vrucht van hun opbouwenden arbeid ter onzer beschikking en wij hopen, dat zij tevreden zullen zijn over het werk van de leerlingen.

Terwijl we dit schrijven, komt een weemoedig gevoel bij ons boven, omdat een hunner, die met warme geestdrift ons plan toejuichte en dadelijk bereid was ons meer te geven dan wij vroegen, voor altijd de oogen heeft gesloten...

De woorden van dank, welke wij schuldig zijn aan hen, die het mogelijk hebben gemaakt, dat wij deze Kerstgave in het licht hebben kunnen geven, heeft hij niet meer mogen lezen...

Kees Immig, betreurde doode, gij die zooveel hebt gegeven, die ook dadelijk weer uw voordracht over Senefelder en de daarbij behorende illustraties hebt afgestaan, u brengen wij onze eerbiedige hulde voor wat ge hebt gedaan voor ons vak. Nu de Kerstklokken klinken en jubelen een schoone belofte, nu herdenken wij u als een warmhartig pionier, die midden in den strijd sneuvelde, maar die zal blijven voortleven in de gedachten van allen, die liefde hebben voor ons mooi vak. Al zullen uw oogen uw werk niet meer aanschouwen, en al zullen uw ooren onzen dank niet meer kunnen hooren, ge hebt nieuw leven gewekt!

Naast een woord van dank aan hen, die hun voordracht hebben willen afstaan, verdient de Lettergieterij „Amsterdam” onze erkentelijkheid voor de loyale wijze, waarop ze het mogelijk heeft gemaakt deze Kerstuitgaaf met de duidelijke en fraaie Erasmus-Mediæval te drukken.

Wij brengen mede dank aan de leeraren, die allen met sympathieke toegenegenheid hun gaven van geest en hart met vreugde hebben geschonken aan de tot standkoming van deze uitgaaf.

Maar ook gij, leerlingen, die de uitvoerders zijt, ook gij verdient een woord van waardeering, want al moge er hier en daar wel wat ontbreken, ge hebt uw best gedaan. En dat op zich zelf is al een „pluimpje” waard.

L. RONNER.

INHOUDSOPGAAF VAN DE KERSTUITGAAF DER A. G. S.

HEDENDAAGSCHE STROOMINGEN IN DE TYPOGRAFIE.

Lezing, gehouden door den Heer S. H. de Roos, in de Amsterdamsche
Grafische School, op 22 Februari 1923 1

ALOYS SENEFELDER.

Uittreksel eener lezing, gehouden door den Heer Corns. Immig Jr., op
30 November 1921, in de Amsterdamsche Grafische School 13

HET PLANTIJSCH HUIS EN HET LEVEN ZIJNER HEEREN.

Uittreksel eener lezing, gehouden door den Heer Dr. Maurits Sabbe,
op 10 Januari 1924, voor de Amsterdamsche Grafische School 41

DE HEDENDAAGSCHE STROOMINGEN IN DE TYPOGRAFIE. EEN
LEZING GEHOUDEN DOOR DEN HEER S. H. DE ROOS, IN DE
AMSTERDAMSCHEN GRAFISCHEN SCHOOL, OP 22 FEBRUARI 1923.

Andrang van buiten-af was noodig, eer ik er toe kon besluiten, iets te vertellen over de tegenwoordige opvattingen in de typografie. Immers dit doende, moet ik noodwendig het werk van tijdgenooten niet slechts karakteriseeren, maar ook beoordeelen en tevens vaak veroordeelen. Op eenigen afstand staande, kan objectiever een schets van het huidige werken en worstelen gegeven worden; dit is, laten wij hopen dat het ons nu nog onbekende resultaat, hem daartoe aanleiding geeft, de taak van den toekomstigen kroniekschrijver. Ik kan niet anders dan uw aandacht vragen voor mijn persoonlijke meening, welke meening echter naar mijn aard en verlangen als uitgangspunt heeft, niet het exclusieve te bevorderen, maar het algemeene inzicht te verhelderen. Ik behoef het U niet met nadruk te verzekeren, dat er voor iemand, wiens bezigheid niet is het doceeren, aangenamer taak is te aanvaarden, dan 't bespreken, verklaren en beoordeelen van rijp en groen, dat er nu gemaakt wordt door de menschen van het vak en door amateurs. Er behoort een gewillig oog toe, gesteund en geleid door een sterken critischen geest, liever of duidelijker nog, een nuchteren geest, om onbevooroordeeld te staan tegenover den chaos, dien wij nu beleven, om met beslistheid het kaf van het koren te scheiden, en niet overdonderd te worden door verleidelijke gezochtheden en levenslustig schijnende opzichtigheid.

Een chaos omringt ons. In welke richting wij ons begeven of bewegen, op elk gebied, overal ontmoeten wij verwarring, verarming en verwildering, naast, en wellicht ook tengevolge van grenzenloos idealisme en onbekookte dadendrang. Op staatkundig, economisch en artistiek gebied, overal wint de luidruchtigheid, de brutaliteit het.

De geest der reclame, die aanvankelijk dong naar de gunst en medewerking der kunst, omdat hij slechts daardoor op smaakvolle en doeltreffende wijze tot zijn doel kon geraken, deze reclamegeest is van zoo groote macht en dracht geworden, dat hij niet meer een middel is, maar een heerscher is geworden, met al de daaraan verbonden gevolgen. Het is niet zoo gekomen, als de goedwillende optimisten hoopten, dat de kunst de reclame zou kunnen veredelen en beschaven, haar bevorderen tot een van de jongere toegepaste kunsten. Neen, de reclame heeft de kunst in haar macht gekregen, regeert haar welhaast. Althans de gedurig opvallender onzinnigheden, die een vergroefde en materialistische wereld, tot

nieuwe aandacht voor niet gevraagde en toch gemaakte producten moet brengen, dezelfde uitmiddelpuntige gezochtheden, ontmoeten wij in de vrije zoowel als in de toegepaste kunsten.

Wij denken hierbij niet eens aan de Dadaïsten, die kort geleden in de groote steden van ons land optraden, voor een groote schare van belangstellend publiek. Hoezeer zij — de uitvoerenden — daarmede het aanzien en de liefde voor de kunst schaden, blijkt wel daaruit dat de belangstelling hoofdzakelijk komt van rumoerige elementen, die het heerlijk vinden nu eens echt te kunnen smalen en uitjouwen, wat ze in normalen vorm, evenmin kunnen verwerken en waardeeren. Het is hetzelfde publiek dat de tentoonstellingen der „Onafhankelijken” bezoekt en ernstiger, voornamer kunstuitingen als bij intuïtieve zelfkennis mijdt.

Wij behoeven, zeg ik, nog uitsluitend aan genoemde Dadaïsten, Futuristen, Kubisten en hoe ze verder zich laten noemen, te denken, schoon ook in ons vak de symptomen van hunne opvattingen zich voordoen, om ervan doordrongen te zijn, dat men hier en elders de kluts kwijt is.

Dit te moeten constateeren is niet bemoedigend. Of dit veroorzaakt wordt door economische of geestelijke gesteldheden — vóór den oorlog was de komende chaos al te duchten — of door beiden, dit vraagstuk zij ter bestudeering overgelaten aan de bevoegden op dit gebied, schoon ook bij hen, door verschil van plaats en gezindheid, verdeeldheid heerscht.

Na deze weinig opwekkende inleiding, willen wij trachten een overzicht te geven, van de verschillende richtingen in hun nationale schakeeringen. Vooraf ga in het kort in groote trekken de ontwikkeling van de drukrichtingen, in den tijd onmiddellijk voorafgaande aan den onze.

Ik sprak van richtingen en niet van stijlen. Eigenlijk is er in 't tijdsverloop van een goede eeuw, op geen gebied der toegepaste kunst een echte, ware stijl geweest, indien wij althans onder het begrip „stijl” verstaan een karaktervolle vormenspraak als uiting eener algemeene geestelijke houding, en niet de stijl-namaak, als b.v. het in Gothische stijl bouwen eener gasfabriek en dergelijke van eigen onmacht getuigende fraaiigheden, waarmede de welhaast uitsluitend op het technische en wetenschappelijke ingestelde negentiende eeuw, heeft gedacht haar tol te kunnen voldoen aan de zoo onmaatschappelijk geachte kunst.

De laatste stijl was het Empire, met in de typografie de bekende verschijningen van Bodoni in Italië en Didot in Frankrijk, en de daarmede overeenstemmende uitingen in Duitschland en Engeland, schoon in beide landen met eigen nuance. De Empire-stijl was een in zijn strakheid zuivere vormenspraak, uitgaande van

de Oud-Romeinsche kunst, van welke zij een herleving bedoelde, als logisch gevolg van het Caesar-achtig optreden van den imperator Napoleon.

Het met succes bekroonde zoeken naar een papier met gladder drukoppervlak, naast een door het omhoog komen der manufactuur — dat is een georganiseerder en fabriekmatiger, op arbeidsverdeeling berustend productiestelsel — perfecter geworden techniek, zuiverder druk van scherper gegoten letters, maakten het mogelijk aan het boekuiterlijk een wel wat koel, doch niettemin nobel uiterlijk te geven. Hier te lande zijn het toen vooral Schinkel in Den Haag en Spin & Zonen in Amsterdam geweest die het beste voor den dag kwamen.

De Engelschen noemen het type van Didot en de daarvan afgeleide soorten „Modern Style”. En ook elders heeft nog steeds dit karakter, dat van zulk een grooten invloed op het negentiende-eeuwsche werk is geweest, gegolden als de tegenstelling van de „Old Style” genoemde Elzevier- en Mediaeval-typen, die omstreeks 1850 weer sporadisch begonnen in zwang te komen.

Hoe overigens, het zich daartoe gemakkelijk leenende karakter der Didot-typen en dat der hier „Engelsch” genoemde letter, met hun sterk verschil van op- en neerhalen, met hun constructief bedachte vormen, het uitgangspunt werd voor allerlei minder fraaie afleidingen van heel dikke, heel smalle en schrale typen, weten we maar al te goed. Want ze zijn nog steeds niet in de „hel” beland. Evenmin als zooveel andere fraaiheden aan letters en ornamenten, waarmede de snel en perfect werkende gietmachines, aan den gang werden gehouden, omstreeks het midden der negentiende eeuw — en later ook nog wel.

Ik heb hier het oog op het materiaal waarmede de zetkunststukken in de z.g. „vrije richting” werden ineengepeuterd. Voor ik daarover verder ga, dien ik eerst te noemen de welgemeende pogingen door Hirth en Hutler te München, om in aansluiting aan een beweging in de architectuur, met letters en ornamenten gevolgd naar dien uit den Renaissance-tijd, een strenger en stijlvoller opvatting, te bereiken in de typografie, „Münchener richting” genaamd. Zwakker in andere landen gevolgd, met als resultaat het naar voren brengen van beter ornamenten en lettertypen.

De tijd was echter voor dergelijk strenger werk nog niet rijp. In de kunst werd omstreeks '80 Japan ondekt, schoon niet begrepen. Het gevolg hiervan was een losheid en grilligheid van compositie voor het kunstambacht, waardoor ook de typografie werd beïnvloed. Uit die ongelijke vermenging nu, dat ratjetoe van Renaissance-lettertypen en ornamenten, Japansche vignetten en laat negentiende eeuwsche zetwijze werd toen de „vrije richting” geboren.

Nu kon de zetter, de smoutzetter, de piet onder de collega's, eens toonen wat

hij vermocht. Hoe hij bekend was met al de ter drukkerij aanwezige lettertypen, en hoe hij de meest heterogene bestanddeelen wist te schikken, soms recht, maar liever schuinsch of in gebogen ordonnantie. Hoe knap hij de illusie wist te geven van een onder- of doorgestoken motief, als bijvoorbeeld een spin aan een draad, of een krul in het papier. Ja, er zijn geen woorden te vinden om zijn vindingrijkheid te benaderen. Ook de drukker kan deelen in den roem, het onmogelijke mogelijk gemaakt te hebben. Hoeveel kleuren, in teere nuances, moest hij wel niet sluitend te samen brengen op het glimmende krijtpapier, in ongekende verscheidenheid. Hij kon 't welhaast beter dan de vrijer werkende lithograaf, dien hij beconcurrerde, daarbij gesteund door Mäser's ondergrondplaten. Maar waar bleef in zulk gemengd gezelschap de duidelijkheid van den tekst en de waardigheid van uiterlijk? Waaruit bleek de rechthoekige opzet van elk drukwerk en de redegevende noodwendigheid om 't zóó, en niet anders te doen? Maar ook in technisch-economisch opzicht was de „vrije richting” af te keuren. Ze veroorzaakte veel en willekeurig werk, dus tijdverlies en daardoor beperking van productie, noodlooze kosten voor de herhaalde aanschaffing van het ondoelmatige materiaal, en bovenal werd het werk te duur voor de afnemers, zonder dat het de drukkerijen winst opleverde.

Wie zou het dan niet toejuichen, dat we na deze smakeloze periode, door veel schade en schande wijs geworden, eindelijk tot beter, eenvoudiger en doelmatiger opvatting zijn gekomen? Een opvatting die minder tijd kost, en tevens, dank zij het voorbeeld en de medewerking van kunstenaars en vaklieden, den goedwillenden beter materiaal ter beschikking stelde.

We zijn dus nu met groote passen over de koperenlijnen-beweging van Derriey van omstreeks 1860, de „Münchener richting” van 1880, de „vrije richting” van om en nabij 1890, Morris roepstem en voorbeeld van een paar jaar later, de „Jugend richting” en een soortgelijke Fransche beweging tegen 1900, genaderd tot de periode die de meesten onzer hebben meegemaakt. Het is de tijd van het stil-aan rustig doorwerken en verbeteren van een in hoofdzaak in Engeland en Amerika, later ook in Duitschland en hier veldwinnende, gezonder typografische opvatting. Gezonder, wijl ze steunt op het vlak-decoratieve beginsel in den boekdruk en het spaarzaam gebruik van lettertypen en corpsen, gezet in zoo markant mogelijke groepeerings, zonder den tekst geweld aan te doen, of van het noodhulpmiddel van vulstukjes een overvloedig gebruik te maken.

Met enkele woorden wil ik trachten het werk uit dien tijd te karakteriseeren in zijn nationale verschillen, te beginnen met het land, waar de beweging is ontstaan.

In Engeland dan, zien we een gelukkige verwerking van de daar inheemsche „eigen” persen, tot een goed gemiddeld peil voor het meeste werk, waarbij de hulp van den teekenaar niet wordt versmaad. Het kenmerk van nuchtere zakelijkheid met enkele voorbeeldige voortbrengselen.

Amerika volgt hierop en neemt de leiding over, gesteund door kapitaalkrachtige opdrachtgevers en geprikkeld door nationale ijverzucht. Door papier en druk zijn vooral ook het betere smoutwerk, van een tot dusver ongekende hoogte geworden. Practische zin vrijwaart voor buitenissigheden en de ondervinding leerde den Amerikanen, dat overlading schaadt. De vaak expresselijk gemaakte teekeningen en ook het arrangement geven blijk, dat de kunst der oude drukkers, speciaal die der Fransche Renaissance, als Estienne, de Colines, de Tournes, Tory, wordt gewaardeerd en begrepen, bijwijlen tot gelukkige werkstukken inspireert. Ook in Duitschland een opgewekt grafisch streven tot het bereiken van de perfectie en . . . de markt. Met groote vlijt, kunnen en gretig aanvaarde hulp van willige en bekwame kunstenaars, is daar in korten tijd een boekkunst ontstaan, die er mag zijn. Een goed gemiddelde standaard werd bereikt, met daarboven als toppen, het werk van enkele persen en uitgevers. De economische grondslag echter, bevordert maar al te gretig de gedurig wisselende geïmporteerde nieuwtjes. Men is er in staat om Franscher werk te maken, dan dezen zelf zouden gemaakt hebben. Het mag ons soms te veelzijdig, wat overladen zijn, men is daar echter begonnen, waarmee moet begonnen worden, om beter te verkrijgen, n.l. met de letter. Ook bij het werk dat van een historische opvatting getuigt. En zulks doet ons nog nog veel goeds verwachten van onze in den knoei zittende burenen. Bij de Franschen is het heel anders. Een star conservatisme eenerzijds, waardoor het niet mogelijk is te zien, of een boek in 1860 dan wel in 1900 gedrukt is, anderzijds een luchtige moderne richting naar de bloemrijke Japansche kant, als b.v. in 't werk van Auriol en Thibaudeau. De ook hier te lande bekende letter van Grasset maakt daarop een uitzondering. Tot zelfs de besten daar welhaast, verwerpen een stijlvollen eenvoud. Het gewone werk is slecht in vele opzichten, het luxe-werk is daarentegen buitengewoon verzorgd, maar steunt voornamelijk op de bijkomstigheden van tooi en illustratie. Men teert er nog steeds op den roem der Lodewijk-stijlen. Er is nu een kentering merkbaar, gedreven door economische rivaliteit met den beklanten nabuur, zoodat het gebruiksboek van enkele uitgevers meerder zorg krijgt.

En wij? Wij zijn achteraan gekomen met het boek als geheel genomen, niet met de boekversiering. Daarmede debuteerde als 't ware, onze reeds vroeg opgekomen en langs geheel eigen lijnen ontwikkelde architectuur en nijverheidskunst. Ons

land is klein, zeker, maar toch konden we verder zijn. We hebben een redelijk normaal peil bereikt voor het boekwerk, voor het smoutwerk nog lang niet. Een gelukkig verschijnsel is, dat ook hier te lande nu een paar „eigen” persen en vooruitstrevende drukkers en uitgevers den toon helpen aangeven.

Een grief tegen onze kunstenaars kan zijn, dat ze te veel sierkunstenaar zijn, niet willig zich in het vak te verdiepen en te weinig zin hebben voor 't letterkundig element van de hun ter verzorging opgedragen boeken. Ze steken hun huid er niet in, en zijn zich te zeer bewust van hun superioriteit, dan dat ze zich willig zouden geven tot het rangschikken van letters en pagina's. Hún vignet, hún band, moet „'t doen”, het boek met zijn inhoud is te vaak bijzaak.

Waarlijk goede typografie is niet te verkrijgen uit slecht zetwerk omgeven door nog zoo'n artistieke lijnenwirwar, evenmin als de toga, een aap tot een goede kanselredenaar kan maken.

Maar genoeg over de tekortkomingen in de voorgaande periode van betrekkelijk rustige ontwikkeling, een periode die nog tekort heeft geduurd, om 't te brengen tot meer algemeene volgroeiheid. Niettemin heeft ze bewezen, dat met de haar eigen werkwijze, een aesthetisch bevredigend en tegelijk rustig en doeltreffend resultaat was te bereiken, en dat er, al naar den aard van het werk zulks toelaat, voldoende verschil mogelijk is, een verscheidenheid, welke nog geaccentueerd wordt door de eigen opvattingen van de uitvoerders.

Maar de mensch is veranderlijk. Andermaal doen zich verschijnselen voor, èn in de architectuur, èn in de met haar samenwerkende gebruikskunsten van een verwerping van het voorafgaande, van een ongedurigheid, een streven naar het nieuwe, het onbekende. Niet wordt er getracht naar het betere, het rijpere neen het *andere* geniet de voorkeur, onverschillig of het slechter, onvoldragener is dan wat er aan vooraf ging. Opvallendheid, luidruchtige opvallendheid, is wachtwoord en richtsnoer. Dit belet de velen, die zoo gaarne meelopen, bevreesd als ze zijn anders achter te komen of voor „ouderwetsch” gehouden te worden, dit belet hen om te zien dat wat ze volgen, hoogstens waarde heeft als de uiting van enkelingen, onbevredigden, die in 't aparte hun heil zoeken, het aparte dat strijdig is met de duidelijkheid en gezonde prijsbepaling. Het samenvoegen van stukjes lijn tot meanderachtige wendingen of tot rebusachtig letterbeelden kan misschien voor wat wij zouden kunnen noemen „architecten-typografie” toelaatbaar en soms frappeerend zijn, de vakman-zetter moet beter weten, hoever zijn kunnen reikt, opdat hij niet weer vervalle in de fouten van de zoeven geschetste „vrije richting” van vroeger. Evenals toen wordt met deze werkwijze

nu weder het accent gelegd op de versiering of wat daarvoor moet doorgaan. De tekst wordt in van te voren bepaalde ruimten gedwongen, zoodat in dezelfde tekstgroep de eene regel uiterst nauw is gezet en de onmiddellijk daarop volgende met vierkanten wordt uitgedreven.

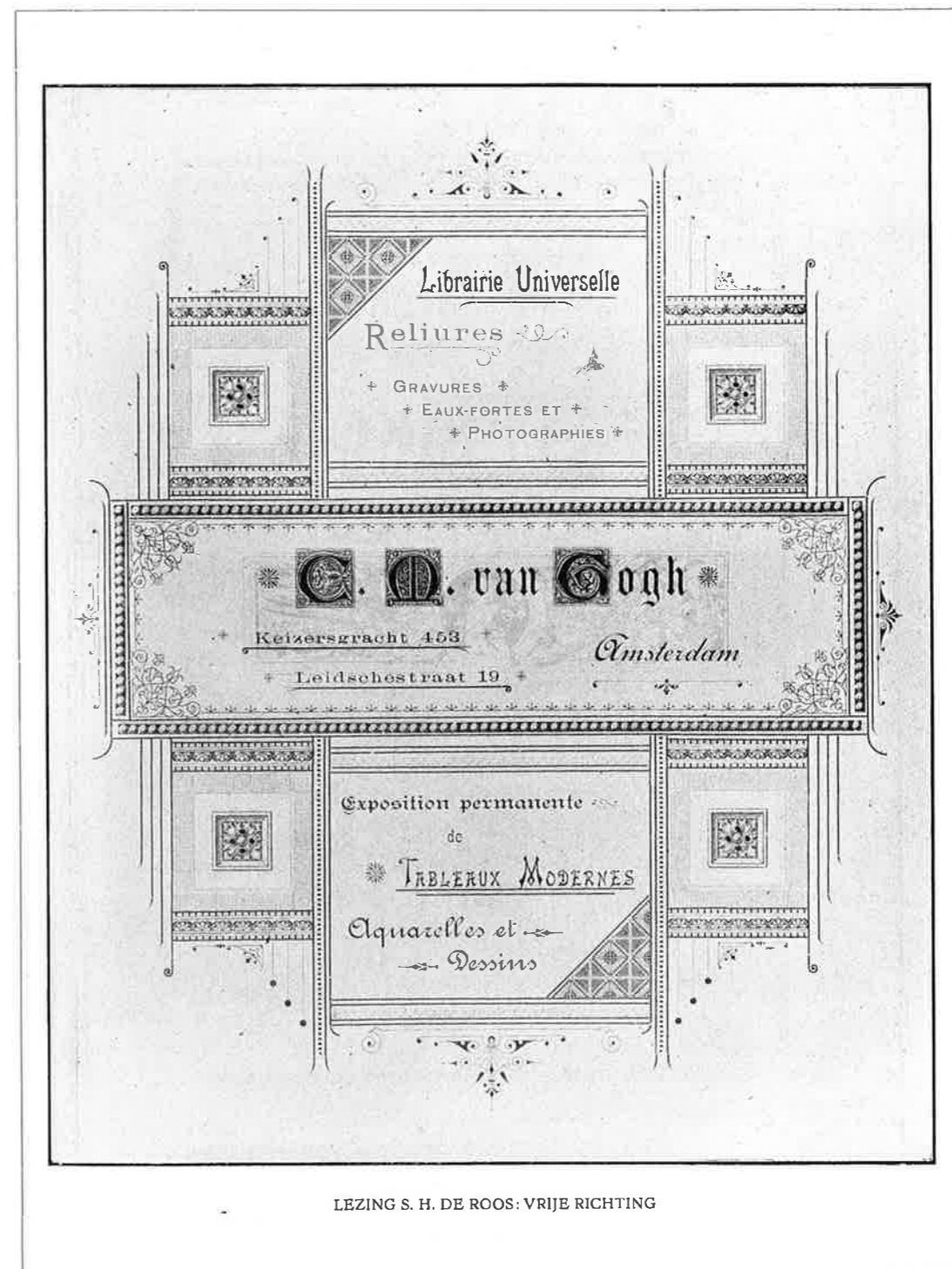
We hadden juist weer meer oog gekregen op de letter als het hoofdbestanddeel van het zetwerk, een hoofdbestanddeel met een eigen karakter, totaal verschillend van de bouwsteen waar de architecten mede werken en waarvan de afmetingen slechts bindend zijn. Eer zou er overeenkomst zijn met tuinarchitectuur. Daarbij dient rekening gehouden te worden met de eigenaardigheden der planten, hun groei, vorm, kleur en afmeting, ze kunnen niet in vastgestelde vormen gedwongen worden, zonder daardoor tevens tot krachtelooze groeisels te ontaarden. Deze nauwelijks verworven meerdere kennis van de letter als 't voornaamste element in de typografie, wordt verdrongen doordat nu alle kracht, alle moeite wordt aangewend op de versiering, op het bijkomstige evenals bij de „vrije richting”. Men heeft dit veelvuldig gebruiken van volvette lijnen verdedigd, door te wijzen op „de gratie van de rechte lijn”. Zeer zeker, deze gratie bestaat. Maar ik vrees dat zij al zeer weinig begrepen wordt. Althans op alle manieren wordt juist de bekoring van de strakke koperen of looden lijnen verstoord. Ze wordt in mootjes gehakt van ongelijke afmeting, en met deze stukken worden combinaties gevormd, ineengepast, die bijwijlen ingenieus zijn, meestal gezocht, maar hoogst zelden een schoonheidsontroering geven, en zeker in geen geval den tekst tot gelding helpen brengen. Ja, deze in de verdrinking brengen.

Want (de gelijkheid van aspect vordert zulks) bij de strakke lijnenformaties, kan eigenlijk slechts een z.g. „antieke” letter gebruikt worden. Tot grootere stukken gezet, is dit overigens niet te verwerpen lettertype, niet erg duidelijk en zeker niet tot lezen noodend. Een medewerker van een aldus uitgevoerd tijdschrift en hevig voorstander van de bedoelde richting, bekende zelfs, dat hij den tekst niet leest en dus niet kan zeggen of deze leesbaar is. Zoo wordt bewezen wat van dergelijk werk het uitgangspunt is. We hebben, naar mij bekend is, het ergste nog niet gehad. Er wachten ons verrassingen met nog ingrijpender opzet, waaruit zal blijken, dat ook ernstige menschen de kluts kwijt zijn.

Nu zult ge mij vragen, moet niet een drukwerk voor een ultra-modern betimmerde of ingerichte zaak, een karakter dragen, dat in aansluiting is met de omgeving waar het gezien wordt of vandaan komt? Indien dit typografisch is te bereiken, zeer zeker, maar in vele gevallen zal hierbij de teekenaar te pas moeten komen, anders zouden de lettergieterijen typen moeten maken in de modernste stijl. Zulks zou slechts kunnen, indien deze richting zelf vertrouwen weet te geven,

dat ze het langer uithoudt dan een paar weken of maanden, en dus de moeite en kosten van den aanmaak van dergelijke typen worden goed gemaakt. Maar het kenmerkende juist van de modernste richtingen is, dat ze zich zelf geen lang leven voorspelt. Deed ze dat wel, dan zou ze gevaar loopen voor ontwikkeling vatbaar te zijn, en dit dient voorkomen te worden. Immers waar bleef dan de prikkel en verrassing van het steeds met alle middelen bestreefde onbekende? Ze zou haar eigen bestaansrecht ondermijnen. Zoo ontstaan er nu in Duitschland lettertypen voor reclamewerk, die na twee maanden niet meer gaan, doordat er inmiddels weer een andere gekomen is, van nog opvallender vorm.

In plaats dus u te richten op het veranderlijke, tijdelijke, van deze voor enkele reclamewerkjes van luidruchtige bedoeling en advertenties dienstige richting, ben ik er van overtuigd, dat de typograaf op den beproefden goeden weg heeft voort te gaan. Allereerst heeft hij te zorgen voor goede leesbaarheid, zonder dat deze aantrekkelijkheid of fantasie behoeft uit te sluiten. Eer bindt deze hem tot nobele en redegewende soberheid, in harmonie met het karakter der letters. Onleesbaar of rebusachtig drukwerk mist zijn recht van bestaan en is een belediging voor onzen goeden smaak, dus ook aesthetisch te verwerpen.

LEZING S. H. DE ROOS: VRIJE RICHTING

Naturgeschichtliches

VOLKSLEXIKON

20 Bände
mit Supplementen
in 5 Bänden

von
Ferdinand von Sternburg

Zweiter Band

Stuttgart * München
Druck und Verlag von Wilhelm Liess Erben
1896

Originalsatz von J. G. Scheller & Giesecke, Leipzig.

LEZING S. H. DE ROOS: NATURALISTISCHE RICHTING

Preliminary Announcement for Private Circulation.

MR. D. B. UPDIKE, OF THE MERRYMOUNT PRESS, BOSTON
BEGS TO ANNOUNCE THE FORTHCOMING PUBLICATION OF

THE HUMANISTS' LIBRARY
UNDER THE EDITORSHIP OF
LEWIS EINSTEIN

THE purpose of THE HUMANISTS' LIBRARY will be to print in a form as near akin as possible to the great traditions of the printer's art in its earliest days, a series of books each one of which shall be characteristic of some aspect of the culture which flourished in Western Europe during the period of the Renaissance. It will in no way endeavour to supplant or take the place of the several series which in recent years have made the chief works of that age accessible both to scholars and to the general public. Its purpose will be rather to select from the literatures of different nations, certain books which find a common unity in being representative of varying aspects of culture in one of the world's great eras. It is hoped that this Series will thus make its appeal to the same class of readers for whom were printed in former centuries the works it will contain. A cultivated circle has existed in every age, and intellectually its permanent interests in life have remained to a great degree unaltered; nor can any proof be so convincing of the bond which unites the cultured world as the similarity of taste through all ages which is separate and distinct from time and nationality, and depends alone on spiritual affinities. The reader of taste can thus find delight in the literature of the nations which shared in the common heritage of Hellenic civilization, handed down by Rome, and called into new life by the fresh spirit of the Renaissance.

LEZING S. H. DE ROOS: AMERIKAANSCHER RICHTING

Ge F. THIBAudeau

La Lettre d'Imprimerie

ORIGINE — DÉVELOPPEMENT
CLASSIFICATION

Préface de GEORGES LÉCOMTE
Ancien Président de la Société des Grands Lettres de France,
Directeur de l'École du Livre.

TOME SECOND

12 Notices illustrées
sur les Arts du Livre.

La Gravure et la Fonte des Caractères.
Les Presses et Machines à imprimer.
Les Machines à composer.
La Couture dans l'impression.
Le Clouage et la Galvanoplastie.
La Gravure en relief.
La Gravure en creux.
La Lithographie et ses dérivés.
L'Encre. — Les Rouleaux.
Le Papier. — La Reliure.

A PARIS, AU BUREAU DE L'ÉDITION
4, AVENUE REILLE

LEZING S. H. DE ROOS: FRANSCHÉ RICHTING

ALOIS SENEFELDER. UITTREKSEL EENER LEZING, GEHOUDEN DOOR DEN HEER CORN. IMMIG JR., OP 30 NOVEMBER 1921, TE AMSTERDAM, IN DE „AMSTERDAMSCHÉ GRAFISCHE SCHOOL”.

Alois Senefelder, die 6 November 1921 honderd en vijftig jaar geleden geboren werd, behoort tot de menschen, die de groote Faust-dichter Goethe bedoelt in den laatsten regel van de drie volgende vragen met het daaropvolgende antwoord: „Wer soll Lehrling sein? Jedermann! Wer soll Geselle sein? Wer was kann! - Wer soll Meister sein? Wer was ersann!” Wie er liefhebberij in heeft oude registers na te slaan, zal bevonden hebben, dat men het eertijds niet zoo nauw nam met het inschrijven van een naam. Dikwijls kon de aangever niet schrijven en liet dan 't opteekenen van den naam over aan den ambtenaar, die ook niet altijd het buskruit uitgevonden had en dus maar wat neerschreef. Zoo vindt men dikwijls den naam ingeschreven onder de eerste letter van den voornaam. Zoo was het ook met Senefelder, wiens naam men op verschillende manieren geboekt vindt.

Alois kwam 16 October 1783 op het keurvorstelijk gymnasium te München. Hij had, zooals wij dat zouden noemen, „een goed hoofd”, en zijn rapporten behooren tot de beste van de school. Daar het aantal leerlingen eener klasse tot honderd beliep, is het zeker een groote eer voor hem, dat hij tot de eersten der klasse behoorde. Onderwijs werd gegeven in zedeleer, bijbelsche geschiedenis, geloofsleer, Duitsche, Latijnsche en Grieksche vertalingen, mathematiek, geografie en geschiedenis. In al deze vakken muntte hij uit en hij volbracht den leertijd binnen den gestelden termijn van zeven jaar, daar hij eenmaal in één jaar twee klasse waarnam. Na het verlaten der school moest hij een beroep kiezen en het zal wel geen verwondering baren, dat hij vaders beroep, namelijk tooneelspeler, tot het zijne wilde maken. Maar de vader, de schaduwzijde van zijn beroep kennende, ontried dit en daar de keurvorstin Maria Anna hem een stipendium van honderd en twintig gulden per jaar toekende, ging hij in de rechten studeeren aan de Hoogeschool te Ingolstadt. Daar bleef hij drie jaar en ontving ter aanmoediging voor zijn vlijt en zijn kennis in de rechts- en staatswetenschappen, een getuigschrift met het woord „ausgezeichnet” en voor de overige vakken het hoogste cijfer. Zijn vrijen tijd besteedde hij met het vervaardigen van gedichten en tooneelstukken.

Ter gelegenheid van het carnaval, wilde Alois in 1792 met zijn vrienden een tooneelstuk opvoeren, hetgeen mij aanleiding geeft aan te nemen, dat men toen reeds de ook bij ons bekende rederijderskamers kende. Maar geen der in den

handel verkrijgbare stukken viel in den smaak of kon voldoen aan zekere eischen en zoo schreef Senefelder, op verzoek van den lateren hoftoneelist Kürzinger, een tooneelstuk, dat tot titel voerde „Die Mädchenkenner”, een vroolijk spel in drie akten, en dat op 13 Februari 1792 in het keurvorstelijk hoftheater

ALOIS SENEFELDER.
REPRODUCTIE KRIJTTTEKENING OP STEEN, NAAR 'N ORIGINEELEN AFDRUK

met grooten bijval opgevoerd werd. Senefelder speelde niet mede, maar hij behoorde tot de toeschouwers. Doorditsuccesaangemoedigd liethij het stuk in de drukkerij van Lindauer drukken. Het grootste deel van de oplage gaf hij weg en de rest verkocht hij aan den boekhandelaar Lentner in München. Na aftrek van de kosten bleef de som van vijftig gulden over. Zijn succes werd voor hem de aanleiding zich ook aan het tooneel te verbinden; zijn snipperuurtjes besteedde hij aan literairen arbeid.

Zijn vader, Johan Peter Senefelder, was 4 Augustus 1792 gestorven, zijn vrouw met acht nog

onmondige kinderen in zeer kommervolle omstandigheden achter latende. Hoe moeilijk het voor de moeder geweest moet zijn, Alois nog een jaar na haar mans

verscheiden op de Hoogeschool te laten om zijn studiën te voltooien, kan ieder begrijpen, die met de harde werkelijkheid van het leven heeft kennis gemaakt. Te München teruggekeerd, ontbreekt het hem aan elke ondersteuning, zoodat zijn besluit, zich aan het tooneel te begeven, begrijpelijk voorkomt. Een aanstelling aan het keurvorstelijk hoftheater was onmogelijk, omdat zijn moeder een pension genoot van de keurvorstin en de collega's van haar man daarop naijverig waren, waarom men onzen Alois niet toeliet. Hij moest zich toen tevreden stellen met een plaats bij een rondtrekkenden troep, om later van den eenen troep naar den anderen over te gaan, zooals gebruikelijk bij dergelijke gezelschappen. We treffen hem aan in verschillende steden, te Regensburg, Erlangen, Augsburg en Neurenberg, waar hij terecht komt bij den troep van Franz Anton von Weber, vader van den beroemden Karl Maria von Weber.

Met zijn beroep als tooneelspeler bereikte hij echter niet 't gewenschte succes; was Senefelder's vader een goed acteur, hij kon het niet verder brengen dan tot het uitvoeren van rollen van ondergeschikt belang; ook leerde hij de schaduwzijden van dat leven kennen en besloot daarom dit beroep vaarwel te zeggen en zich met alle kracht maar weer aan zijn literaire studie te gaan wijden.

Reeds vroeger had hij meerdere tooneelstukken geschreven, waarvan er enkele gedrukt zijn, ofschoon ik, hoe ik ook gezocht heb, geen enkel exemplaar heb kunnen machtig worden. Nog tijdens zijn oponthoud te Ingolstadt had hij zich verdiept in de mathematiek, maar niettegenstaande hij in Februari 1793 een nieuwe verbeterde leer der mechanica aankondigde, was hij niet in staat daarmede in zijn onderhoud te voorzien. Alle moeite, 'n staatsbetrekking machtig te worden, bleef vruchteloos, en zoo restte hem niet anders dan zijn studie

Heute Montag den 13. Hornung 1792
haben
einige Theaterfreunde die Ehre, auf der hiesigen
Nationalschaubühne
aufzuführen:
Die Mädchenkenner,
oder
So ein Gelehrter, und nur Fanulus?
Ein Lustspiel in 3 Aufzügen von Alois Senefelder.

Personen:

Der geheime Rath,	"	"	"	"	Hr. Fleischmann.
Henriette, seine Tochter,	"	"	"	"	Mlle. Brohard.
Baron Wilhelm von Strahlheim,	"	"	"	"	Hr. Mair.
Baron Freih von Strahlheim,	"	"	"	"	Hr. Kürzinger, der ält.
Graf von Lindthal,	"	"	"	"	Hr. Kürzinger, der jüng.
Johann, Bedienter des geheimen Raths,	"	"	"	"	Hr. Hermaunstein.

Die Logen sind für die Eigenthümer durchgehends frey,
auf den übrigen Plätzen wird aber niemand ohne
Freybillet eingelassen.

Der Anfang ist um halb 6 Uhr.

AANPLAKBIJLET. — GROOTTE VAN HET ORIGINEEL 135 BIJ 182 MILLIMETER

op literair gebied. Een nieuw tooneelstuk, Mathilde von Altenstein, bood hij den boekhandelaar Lentner aan, doch deze wilde het wel uitgeven, als het geheele werk vóór de Leipziger Messe gereed was. Als honorarium zou hij honderd gulden ontvangen. Evenwel de tijd van drukken was te kort en zoo verscheen het werkje veertien dagen na de Messe. Senefelder kreeg een kleine vergoeding tot dekking der kosten en verder moest hij maar zien hoe hij rond kwam. Zijn positie werd steeds benarder. Geld om nieuwe stukken te doen drukken was er niet. Ten einde raad wendde hij zich tot den keurvorst, wien hij zijn leven schetste en ten slotte een ondersteuning verzocht, om in het buitenland zijn geluk te beproeven.

Hij ontving de som van vijf en twintig gulden, maar deze was niet voldoende om een dergelijke reis te ondernemen en hij bleef maar weer bij zijn oude plannen. Ook de moeder schijnt het niet naar den vleeze te zijn gegaan, want ook van haar vinden wij een schrijven aan de keurvorstin om ondersteuning, doch er kwam nul op het rekest. Ook op een brief, eenige maanden later door de dochter geschreven, kwam geen goedgunstig antwoord, zoodat men zich kan voorstellen, hoe de oudste zoon zich maar aldoor afvroeg, wat moest worden gedaan om aan den ondergang te ontkomen.

SENEFELDER WIL DRUKKEN EN ZOEKT EEN NIEUWE METHODE.

Daar Senefelder voordurend in aanraking kwam met den drukker, zal het wel geen verwondering baren, dat in hem de gedachte opkwam een eigen drukkerij op te richten om zijn geesteskinderen zelf te kunnen vermenigvuldigen. Maar hoe aan geld te komen om pers en letters aan te schaffen? Doch zijn vindingrijken geest deed hem zinnen en hij stelde allerhande pogingen in het werk om de letters zelf te vervaardigen. Eerst probeerde hij deze in staal te graveeren, en ze in een lat van perehout te slaan. Daardoor zouden de letters verheven op het hout te voorschijn komen. Een uit beukenhout vervaardigde en geperste snuifdoos had hem op die gedachte gebracht. Om het inslaan te vergemakkelijken zou hij een machine construeeren. Maar hij was genoodzaakt deze proeven te laten varen bij gebrek aan werktuigen en kennis van het graveeren in staal. Het moest ook langs een anderen weg mogelijk zijn. Had hij slechts voldoende letters om één pagina te zetten, dan kon hij, zoo werd gedacht, deze afdrukken in de een of andere weeke massa en daarin de een of andere stof gieten, waardoor hij dan als het ware een stereotypplaat bekomen zou. De massa werd samengesteld uit klei, fijn zand, meel en kolenstof met water vermengd en tot deeg gekneet. Na een kwartier was het mengsel droog, zoodat men er zegelwas door

middel van een klein apparaat kon ingieten. Door bijvoeging van fijne gips werd de zegellak taaier en voor afdrukken geschikter. De letters uit zegelwas voorzag hij van verf door middel van een tampon, en hij verkreeg een afdruk aan het origineel gelijk. Maar hij moest ook deze methode prijsgeven bij gebrek aan kapitaal om letters te koopen, voldoende om er een geheele pagina mee te zetten.

De eenige uitweg was nu naar de manier van de kopergraveurs letters te leeren schrijven in omgekeerde richting, en ze daarna te graveeren in een op een koperen plaat aangebrachte waslaag. Was het schrijven van letters op papier reeds moeilijk, onoverkomelijk was dit op de koperen plaat. Ook het etsen, corrigeeren enz., bezorgde hem menig benauwd oogenblik. Hij probeerde wel de fouten te herstellen met een in gesmolten was gedoopt penseel, doch de waslaag werd daardoor te dik, zoodat hij er niet voldoende op kon werken en opnieuw moest aanvangen. Het graveergereedschap kon hij niet hanteeren om de fouten op de koperen plaat te veranderen.

Maar niettegenstaande al deze mislukkingen, gaf hij den moed niet op en zocht verder naar een vloeistof, die men dun op de koperen plaat kon opbrengen en voldoende vastheid bezat, om niet na het drogen brokkelig te worden of bij het overstrijken der fouten den etsgrond aan te tasten. Na verschillende proeven, zette hij een etsgrond aan, bestaande uit was, talkzeep en fijn zwartsel. Daardoor bekam hij een zwarte verf, die voor zijn doel zeer goed geschikt was. Proeven daarmede genomen voldeden zeer goed. De eenige hinderpaal was natuurlijk weer het schrijven van den tekst. Hij wilde nu les gaan nemen bij den bekenden kopergraveur Mettenleiter, doch door toeval werd voorkomen, dat uit hem een middelmatige kopergraveur werd. In zijn bezit was een koperen plaat, doch deze was door het veelvuldig gebruik dusdanig gesleten, dat hij naar ander materiaal om moest zien. Een proef met een tinnen bord uit het huishouden zijner moeder werd voor dat doel geprobeerd, maar het etsen op tin gaf zulk een erbarmelijk resultaat, door het zich daarin bevindende lood, dat ook dit werd opgegeven. Om de verf aan te wrijven, had hij zich een Kelheimer steenplaat aangeschaft. Deze steen wordt gevonden te Kelheim in Solnhofen en werd gebruikt om er vloeren van te maken.

HOE SENEFELDER DEN STEENDRUK HEEFT UITGEVONDEN.

De uitvinder geeft van dit gewichtig feit zelf een beschrijving in zijn biografie, welke bij Karl Thienemann in 1818 verscheen: „Ik had,” zoo zegt hij, „een steenplaat zuiver afgeslepen om deze met een etsgrond te bedekken en mijn

oefeningen in het verkeerd schrijven verder voort te zetten, toen mijn moeder mij vroeg, voor haar een waschlijst te willen schrijven. De waschvrouw stond te wachten en een stuk papier had ik niet bij de hand, eveneens was de schrijf-inkt verdroogd, en omdat er niemand thuis was, die ander schrijfmateriaal kon gaan halen, zoo bezon ik mij niet lang, en schreef ik de waschlijst maar voorloopig op den steen met mijn uit was, zeep en zwartsel bestaanden steen-inkt, om deze dan later over te schrijven."

„Toen ik later het geschrevene van den steen wilde afwasschen, kwam mij op eens in de gedachte, wat uit zulk een schrift worden zou, als ik den steen met sterkwater etste en of wellicht de letters niet zoo, als bij den boekdruk, konden worden ingezwart. Mijn ervaring in het etsen zei mij, dat salpeterzuur evenzoo goed in de breedte als in de diepte werkte en ofschoon ik vermoeden kon, dat de letters niet zeer hoog zouden komen te staan, zoo waren de grove letters bestand tegen het salpeterzuur. Een mengsel van één deel salpeterzuur en tien deelen water liet ik vijf minuten lang op een, naar de kopergravure-methode, door een wasrand omgeven steen staan. Daarna onderzocht ik de werking van het salpeterzuur en vond dat de letters op de dikte van een stukje karton boven den steen uitkwamen. Eenige fijne, waarschijnlijk niet zwaar genoeg geschreven halen, waren aangetast, de andere daarentegen niet merkbaar ingeboet, in verhouding echter tot de diepte, zoo goed als niets, zoodat ik hopen kon, dat een goedgeschreven letter, bij voorkeur drukletters, waar zich weinig fijne halen aan bevonden, beduidend hooger konden worden geëts."

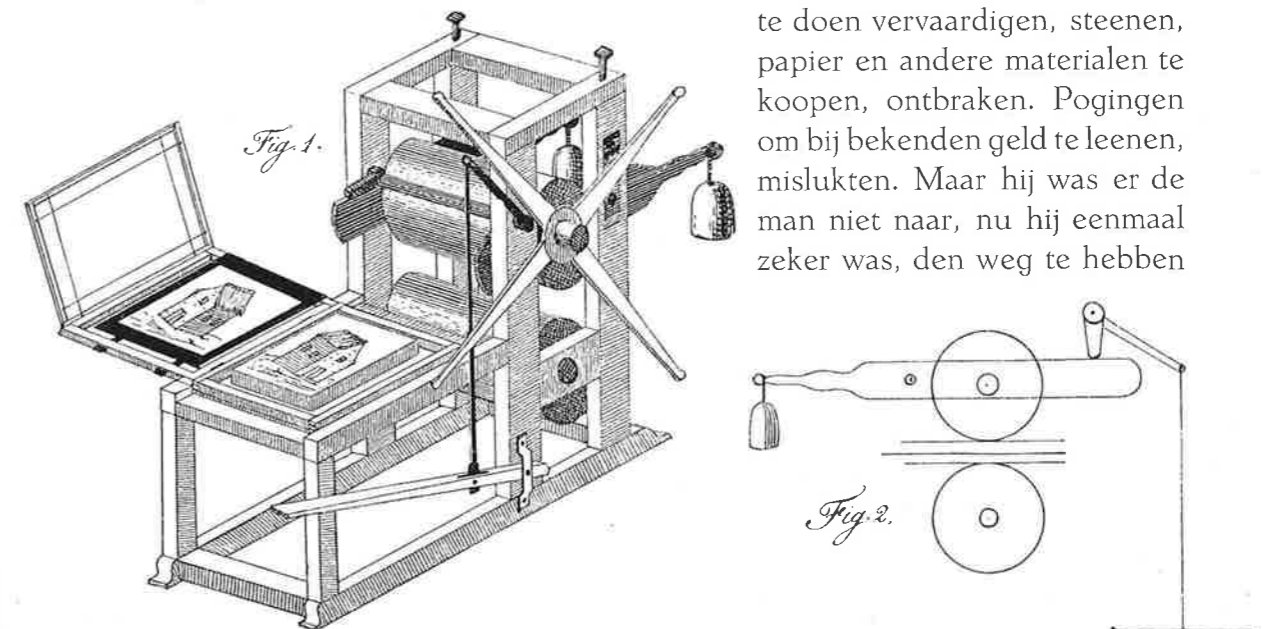
„Nu ging ik over tot het in de verf zetten; daartoe nam ik een met paardenhaar gevulden bal, dien ik voorzag van een uit dikke lijnolie en zwartsel bestaande verf. Met dezen bal werd het schrift op alle plaatsen meermalen ingezwart. Alle letters hadden verf aangenomen, terwijl deze ook hangen bleef op de niet diep genoeg geëtsste plekken. Dat kwam ten deele, omdat de bal niet vast genoeg was. Ik reinigde mijn steen met zeepwater, trok het leder van den bal strakker aan, nam minder verf daarop en ik bereikte, dat ik een aantal plaatsen minder had, die de verf niet mochten aannemen. Daardoor werd mij duidelijk, dat ik mijn doel beter zou bereiken, als ik den verf-opdrager uit een nog steviger materiaal samenstelde. Ik probeerde het met een stukje glas van een gebroken spiegel, en daar de proef tamelijk wel gelukte, nam ik een metalen plaatje en ten slotte verkreeg ik, door een dun plankje van een doos te nemen, belegd met een fijne stof, een zoo volmaakt werktuig, dat er mij verder niets te wenschen overbleef."

„Mijn verdere proeven met op steen geschreven letters vielen veel beter uit, dan de vroeger gegraveerde. Het inzwarten ging veel vlugger en voor het afdrukken

was nauwelijks een vierde van de kracht noodig, die bij de gravure noodig was; daardoor waren de steenen niet zoo snel onderhevig aan springen en wat mij de hoofdzaak scheen, was, dat deze wijze van drukken een nieuwe uitvinding was, die vóór mij door niemand bedacht was. Ik kon daarop een privilege en zelfs een ondersteuning vragen."

In zijn levendige fantasie zag hij reeds koeien met gouden horens. Hij zou geld krijgen en daardoor in staat wezen, zijn lang gekoesterde plannen ten uitvoer te brengen. Maar ook hier ontbrak hem het slijk der aarde. De middelen 'n pers

te doen vervaardigen, steenen, papier en andere materialen te koop, ontbraken. Pogingen om bij bekenden geld te leenen, mislukten. Maar hij was er de man niet naar, nu hij eenmaal zeker was, den weg te hebben

EERSTE LITHOGRAFISCHE (KOPERDRUKPERS) VAN SENEFELDER, OVERGENOMEN UIT DIENS LEERBOEK VAN 1881

gevonden, het gevondene te laten ontglippen. Een zijner kennissen diende bij de artillerie te Ingolstadt en deze zou hem helpen. Senefelder besloot zich te verkoopen en dienst te nemen, waardoor hij twee honderd gulden zou ontvangen als replaçant. Met dat geld zou hij zich het noodige materiaal kunnen verschaffen om zijn uitvinding te voltooien. Maar ook dat viel tegen. Hij was te Praag geboren, zoodat hij in Beieren als een buitenlander gold en men hem niet mocht aannemen. Maar zelfs deze tegenslag kon hem niet doen scheiden van zijn plan en hij besloot dan maar loondrukker te worden en zijn literairen arbeid tot later uit te stellen. Op den terugweg van de kazerne te Ingolstadt had hij in een winkel eenige eetwaren gekocht, die in een slecht gedrukt stuk muziekpapier waren verpakt. Als hij dezen slechten druk zag, kwam hem zijn nieuwe uitvinding in de gedachte, en met den notendruk maar het eerst te beginnen, daar hij meende

muziek beter en goedkooper te kunnen drukken dan tot daartoe het geval was. Hij besloot zijn diensten aan te bieden aan den muzikuitgever Macarius Falter in München. En als niet het toeval hem in aanraking had gebracht met een hem bekend musicus, Schrott, was ook dat voornemen niet uitgevoerd. Schrott verwees hem naar den hofmusicus Frans Gleissner, die reeds eenige werken had doen drukken. Hij kende Gleissner reeds uit zijn tooneelspelersloopbaan, waarom hij niet aarzelde daar een bezoek af te leggen. Gleissner, maar nog meer diens vrouw Anna, waren door de getoonde drukproeven op een kleine modelpers uitgevoerd zoo overtuigd van de waarde der uitvinding, dat zij zich bereid verklaarden de noodige middelen te verstrekken.

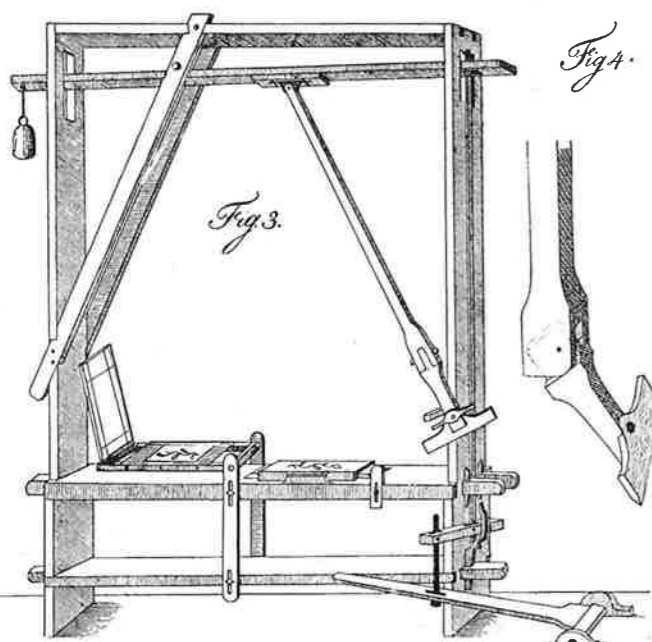
Senefelder werd als logée bij Gleissner in huis genomen, niettegenstaande deze familie reeds uit vijf koppen bestond en de vader als hofmusicus slechts drie honderd gulden salaris genoot. Men kocht papier en steenen, maar zag van de aanschaffing van een nieuwe pers voorloopig af, daar Senefelder in het bezit was van 'n kleine koperdrukers, eens als geschenk van zijn moeder ontvangen, en die voor zes gulden door een timmerman was vervaardigd. Het eerste werk door de compagnie Senefelder-Gleissner tot stand gebracht, was een Feldmarsch der Churfalzbayer'schen troepen, die in een oplaag van honderd en twintig stuks werd gedrukt en waarover veertien dagen werd gewerkt. Het opschrift was nog in koper gestoken en boven de steendruk-noten afgedrukt. Senefelder kon wel spiegelschrift schrijven, meer alleen een fractuurletter. Falter kocht honderd exemplaren voor honderd gulden. Na aftrek der onkosten bleven er zeventig gulden netto over. Opnieuw schiep Senefelder moed en waande zich een rijk man. Het tweede werk waren twaalf nieuwe liederen met piano-begeleiding, eveneens door Gleissner gecomponeerd. Een exemplaar werd door bemiddeling van den hofkamerpresident Graaf Clement von Törring-Seefeld aan den keurvorst overhandigd, wat hen honderd gulden uit de kabinetskas bezorgde en de belofte op een privilege. De keurvorstelijke academie te München kon men minder gemakkelijk van de beteekenis der uitvinding overtuigen. Senefelder zond ook daaraan een exemplaar zijner liederen met een beschrijving, waarin hij vooral had doen uitkomen, dat de druk op een pers ter waarde van zes gulden was uitgevoerd. Doch hoe ontdaan en verbaasd was hij, van den vice-president, Herrn von Vachery, een belooning van twaalf gulden te ontvangen met de opmerking, dat hij bij een uitgave van zes gulden, over deze belooning tevreden kon zijn. Het ging Senefelder al niet beter dan andere uitvinders, zijn tijd was niet rijp voor het beteekenisvolle van zijn uitvinding. En toch was de aanvang vol beloften, hoewel ook voor Senefelder en Gleissner donkere tijden zouden aanbreken.

Feldmarsch
der Churfalzbayerischen Truppen
Preis 8 kr.

Violon

EERSTE DRUK UIT DE WERKPLAATS VAN SENEFELDER EN GLEISSNER ORIGINEELE GROOTTE 20 BIJ 27 CENTIMETER.

Zij hadden met Gravin von Herting een contract afgesloten, om voor honderd en vijftig gulden den druk te bezorgen van een cantate van den muzikdirecteur Cannabich, ter gelegenheid van den sterfdag van Mozart gecomponeerd. Daar hun nu reeds eenig kapitaal ter dispositie stond, lieten zij een nieuwe pers vervaardigen, die nog, naar het systeem van den koperdrukker, met twee walsen werkte. Tot hun groote verbazing gelukte echter het drukken op deze pers niet. De afdrukken doubleerden. Wel was naar het model van de eerste pers te werk

DE STANGPERS. OVERGENOMEN UIT SENEFELDER'S LEERBOEK

gegaan, maar men had toch in den wals 'n verandering aangebracht, die juist het tegendeel bewerkte, als men zich er van had voorgesteld. Jammer genoeg had men de eerste pers, toen de tweede gereed was, vernietigd en was men niet in staat de aangegane verplichtingen na te komen. De tijd om af te leveren naderde, en er bleef niets anders over dan een nieuwe pers te bouwen naar het model van de boekdrukhandpers. Maar ook hier een gebrek. De afdrukken hadden geen spanning genoeg gehad, ze drukten niet uit, en ook deze uitweg was niet de juiste. Een nieuwe poging om

een pers te bouwen mislukte evenzeer, daar Senefelder zelf de teekening der noten op steen moest brengen en aan ongeoeffende handen het drukkerswerk moest overlaten. Er kwamen meer misdrukken dan goede drukken van de pers en ten slotte waren zij genoodzaakt aan den koperdrukker Falter het werk toe te vertrouwen. Deze mislukking betekende groote schade voor deze werkers, want het schaafde hun reputatie. Gleissner geraakte in schulden en bovendien was het verkrijgen van een privilege tijdens het leven van den keurvorst Karl Theodoor uitgesloten.

Senefelder geloofde echter te vast aan zijn uitvinding, om zich door de voortdurende mislukkingen van de wijs te laten brengen. Hij construeerde een nieuwe pers, waarbij een boven- en een onder-wals waren aangebracht, die terzelfder tijd in beweging werden gezet. Hierdoor werd het verschuiven van het papier

voorkomen. Zoolang echter Senefelder zelf aan de pers stond werden goede afdrukken geleverd, daar dit echter op den duur onmogelijk was, werden de meeste afdrukken toch weder bedorven.

In 1797 wordt de stangpers door hem geconstrueerd, waardoor hij een eind voorwaart kwam. Daar hij echter ondersteuning behoefde, wendde hij zich tot Steiner, die zooveel belang in Senefelder's uitvinding zag, dat hij aan het keurvorstelijk Schoolboekenfonds voorstelde voortaan in steendruk de illustratiën te doen uitvoeren, de prijs was vijf gulden tegen twee en twintig gulden in koper. Terwijl de koperdrukker twee tot drie honderd druks per dag kan afleveren, kan de steendrukker er vijftien honderd vervaardigen. De steen geeft zes tot acht duizend druks, de koperen plaat niet de helft enz.

De pers, die voor dat doel aangeschaft zou moeten worden taxeert Steiner op vier en twintig gulden en hij verzoekt, dat bedrag te willen toestaan, belovende dat Senefelder van tijd tot tijd het vervaardigde zal toonen. Steiner kreeg als antwoord de mededeeling, dat hem voor dat doel ten hoogste negen en twintig à dertig gulden werd toegestaan. Om te helpen, gaf hij Senefelder steeds nieuwe opdrachten ter uitvoering, wat hem het verwijt bezorgde, dat hij reeds meer dan vijf honderd gulden had verknoeid aan deze onnuttige kunst.

SENEFELDER VINDT DE METHODE VAN OVERDRUKKEN UIT.

In 1797 wilde de Schoolfonds-Bücherverlag een gebedenboek uitgeven met cursieve letters gedrukt, in steendruk. Senefelder was geen geoefend schrijver op steen, en liet zich dan gewoonlijk door Gleissner, die de kunst beter verstond, helpen. Gleissner schreef de letters met potlood op steen voor en Senefelder haalde deze dan over met zijn steen-inkt. Toen Gleissner echter door ziekte genoodzaakt was op te houden, moest Senefelder wel naar een ander middel omzien om zich uit dezen nood te redden. Na meerdere pogingen gelukte het hem een mengsel samen te stellen, bestaande uit lijnolie, zeep en zwartsel in water opgelost, waardoor hij in staat was een geoefend schrijver daarmede te laten schrijven op papier, en welk schrift later op steen was over te drukken. Hij kon dan het overgedrukte met zijn steen-inkt overhalen. Dat waren de eerste proeven, die tot den eigenlijken overdruk leidden, daar hij daardoor op de gedachte kwam een inkt samen te stellen, die hij op steen kon overdrukken en behandelen zonder dat hij deze behoefde over te halen, en de daarop volgende uitvinding van Senefelder is eigenlijk de steendruk, zooals wij dien heden ten dage nog kennen, zij het ook gewijzigd, aan het principe echter is niets veranderd. Uit een boek nam hij een bladzijde, dat hij in een verdunde oplossing van

arabische gom legde. Daarna ging hij over deze bladzijde met een in dunne olie- en gomverf gedoopte spons. De letters namen de verf aan en het met gomwater geprepareerde papier stootte de verf af. Deze bladzijde drukte hij in zijn pers op papier af en er ontstond een tamelijk goede afdruk in spiegelschrift. Natuurlijk moest dat ook op steen worden geprobeerd. Voor dat doel nam hij een geslepen steen, teekende daarop met een stukje zeep, goot daarop dun gomwater en zwartte de teekening met olie- en gomverf in. Het resultaat was dat de zeep-teekening de verf aannam, terwijl het niet betee-kende gedeelte de verf afstootte. De steen behield zelfs na herhalingen dezelfde eigenschap. Na deze ontdekking kon hij ook zeker zijn, dat het aangewreven drukwerk kon worden overgedrukt.

Van af dezen tijd, 1797, kan men de eigenlijke uitvinding van den steendruk rekenen. Senefelder zelf noemde zijn uitvinding chemischen druk, daar deze op het principe berust, dat vet een arabische gom-oplossing afstoot en omgekeerd. Dit principe is ook heden nog het principe van den tegenwoordigen steendruk, ook al drukt deze van zinken platen.

Hoe snel deze uitvinding burgerrecht verkreeg, mag blijken uit een brief van den muziekhandelaar Falter, gedateerd 19 Mei 1798, en gericht aan den muziekhandelaar Gombart te Augsburg, waarin hij te koop biedt een Sonate van Stecher voor dertig kreutzer. In plaats van één gulden, dertig kreutzer. Senefelder komt de eer toe de zoo kostbare muziek tot een beduidend minderen prijs te kunnen reproduceeren, waardoor de groote massa zich aan deze kunst meer en meer kon gaan wijden.

DE UITVINDING VAN DE STEENGRAVURE DOOR SENEFELDER.

In 1798 komt de eigenlijke steengravure naar voren. De steen werd vooraf voorzien met een dunne laag zwartsel, opgelost in arabische gom, dit laatste alleen daaraan toegevoegd als bindmiddel. De steen was echter vooraf gepolijst en daarna geprepareerd met salpeterzure gom, om later de verf af te stooten. Om het graveeren, dat in spiegelschrift wordt uitgevoerd, te vergemakkelijken, werd een paus gemaakt, dat is een doortrek-teekening in roodaarde, deze verkeerd op den steen gelegd, en dan doorgeteekend. De teekening staat dan verkeerd op steen en nu kan de lithograaf beginnen met de letters in den steen te graveeren. Daarna wordt de gravure geolied, de steen afgewasschen en de lijnen door middel van een tampon van verf voorzien.

De proef, de steen met droge zeep te beschrijven, leidde er verder toe een speciale krijtsoort te vervaardigen, waarmede op steen kon worden geteekend. Daar de steen te glad was, zoodat het krijt niet vasthield, kwam Senefelder op

het denkbeeld twee steenen op elkander te schuren met fijn zand er tusschen. Daardoor ontstond de gekornde steen en was meteen bereikt, dat men met krijt op steen teekenen kon.

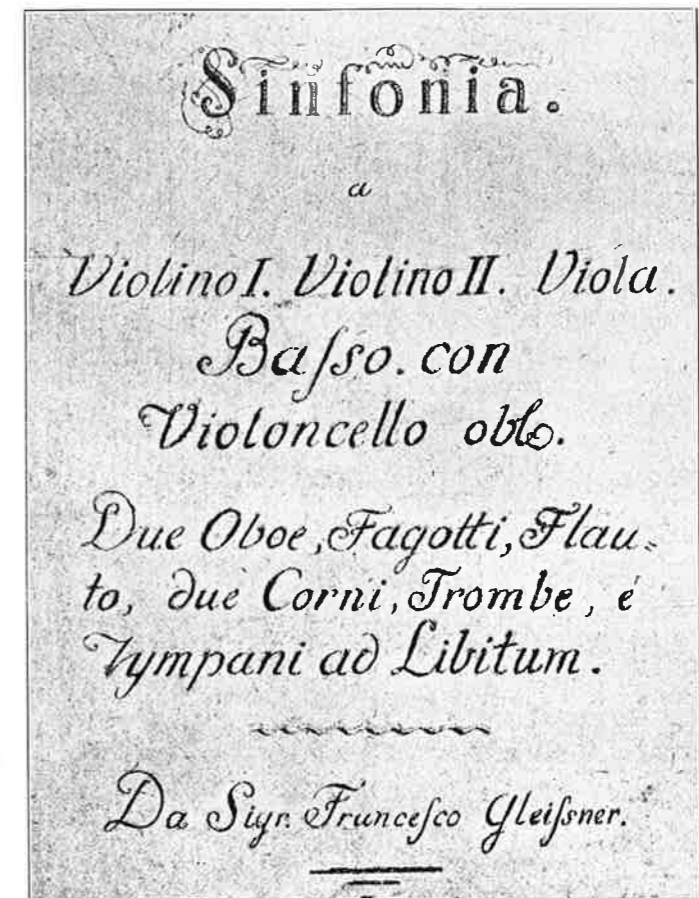
Reeds voor de uitvinding van den chemischen druk bekend was, had Falter Mozart's „Zauberflöte", in een arrangement van Danzi, ter perse gelegd. Het eerste deel was reeds in koper gestoken, toen hij van Senefelder's uitvinding hoorde. Hij liet het tweede deel in steendruk vervaardigen, een werk van een en zestig muziekpagina's, welk werk waarschijnlijk als eerste wiegedruk van den steendruk is te beschouwen.

Senefelder had een Symphonie van Gleissner te drukken. De muziek was reeds gereed, toen hij op het denkbeeld der gravure kwam. Den titel liet hij toen graveeren en aldus is deze de eerste gravure van steen.

Had tot nu toe het leven van Senefelder bestaan uit kommer en ellende en was daarbij de familie Gleissner niet gelukkiger geworden, van nu aan zou het anders worden. Er kwamen vele

bestellingen in, zoodat Senefelder besloot zijn beide broeders, Theobald en George, die bij het theater een post bekleedden, de nieuwe kunst aan te leeren. Bovendien werden twee leerjongens van vijftien tot zestien jaar aangenomen. Eindelijk verkreeg hij ook in hetzelfde jaar, 1799, door keurvorst Maximiliaan Joseph, het lang begeerde Privilege Exclusivum en wel voor den tijd van vijftien jaren voor het geheele keurvorstendom Beieren.

Het was verboden, op straffe van een boete van honderd ducaten en in

TITELBLAD. — EERSTE DOOR SENEFELDER VERVAARDIGDE GRAVURE.

beslag name van alle voorraden en werktuigen, hem concurrentie aan te doen. Senefelder had in 1797 op verzoek van de brandweervereeniging, voor den boekhandelaar Lentner een lied gedrukt, muziek van Gleissner. Onder het lied bevindt zich een klein vignet, een brandend huis, van Senefelder's hand, dat als de eerste proeve gelden kan van een tekening op steen. Schoolraad Steiner die toevalligerwijze het lied zag, droeg aan Senefelder op, plaatjes te teekenen voor een kleine catechismus, en door steendruk te vermenigvuldigen. Hij had reeds lang de waarde van den steendruk begrepen, waarmede de minderwaardige kopergravures konden worden vervangen door betere steenteekeningen. Daarom drong hij er bij Senefelder op aan, zich vooral te oefenen in het teekenen op steen. Daar deze proeven niet naar wensch uitvielen, besloot Senefelder, op aanraden van Steiner, jonge teekenaars voor zijn procedé te winnen. Met meer of minder succes kwamen zulke verbintenissen tot stand. Maar zoodra de jonge menschen maar meenden de zaak meester te zijn, legden ze den arbeid neder, tenzij meer loon werd betaald.

ALOIS SENEFELDER KRIJGT ALS ZAKENMAN CONCURRENTEN.

Senefelder wilde niet afhankelijk zijn van deze steenteekenaars, die hem niet behandelden, zooals hij meende dat moest, en zoo besloot hij de teekeningen in koper te laten vervaardigen, om die dan over te brengen op steen.

De eerste proeve nam hij met de tekening van „Jesus der Liebenswürdige”, een middelmatig werk van den kopergraveur Schön te Ausburg. Hij legde den druk, waarvan de verf nog tamelijk versch was, op steen, trok dezen door de pers, goot gomwater er op, en voorzag de tekening op steen van verf. Daar Steiner van deze tekening een oplage van duizend exemplaren verlangde, die de kleine steen niet kon uithouden, drukte Senefelder de tekening nogmaals op een grooteren steen over, trok den overdruk met de pen krachtig na en maakte daarvan het verlangde aantal afdrukken. Zeven jaar achter elkander werden jaarlijks eenige duizenden exemplaren nabesteld en onder de schoolkinderen verdeeld. Eerst in 1805 werd de steentekening door een onbekende hand vernieuwd. Dat hij nu voor den vervolge in koper liet graveeren, om daarna deze gravures op steen over te drukken, laat zich gemakkelijk voorstellen.

Omtrent dezen tijd kwam Johann Anton André uit Offenbach, op een zakenreis zijnde, te München. André was kapelmeester, componist en uitgever. Het toeval wilde, dat hij in een courant van het uitgereikte privilege aan Senefelder las. Nadat hij onderricht was, dat men een vel muziek in steendruk voor slechts zes Kreutzer leveren kon, terwijl een koperdruk vier en twintig tot dertig Kreutzer

kostte, verzocht hij zijn vriend Falter, om hem met Senefelder in kennis te brengen. Senefelder, aan wien André als koopman was voorgesteld, merkte weldra uit de belangstelling, die André voor deze nieuwe uitvinding koesterde, dat hij vakman moest zijn, waardoor hij aangespoord werd, het procedé op zijn voordeeligst voor te stellen. Ten slotte deed André hem het voorstel, het procedé voor twee duizend gulden te verkoopen, en persoonlijk naar Offenbach te komen, om het zijn arbeiders aan te leeren. Senefelder verklaarde zich bereid en ontving drie honderd gulden vooruit, waardoor hij de schulden van de laatste jaren kon afbetalen. Senefelders broeders, afgunstig op diens betere situatie, probeerden een eigen drukkerij op te richten, wat echter door het privilege verboden was. Zij gingen naar Augsburg, om een steendrukkerij in te richten, bij den muziek-uitgever Gombart, doch na enkele maanden keerden zij weder terug.

Van December 1799 tot het voorjaar van 1800 was de steendrukkerij te München zonder toezicht. De familie van den uitvinder bevond zich in grooten nood, daar de oudste

JOHANN ANTON ANDRÉ — REPRODUCTIE NAAR 'N KOPERGRAVURE.

zoon en zijn broeder, die voor de opvoeding der jongere kinderen moesten zorgen, München verlaten hadden. Een steen werd naar aanwijzing der zestienjarige zuster Karoline met twintig nieuwjaarskaarten beteekend. Karoline drukte den steen zelf af en ging op den oudejaarsavond met haar jongste broeders Karl en Clemens van het eene koffiehuis naar het andere, om deze kaarten te verkoopen, teneinde uit de opbrengst brood voor de familie te koopen.

DE VERBREIDING DER STEENDRUKKUNST IN ANDERE LANDEN.

Senefelder begaf zich met Gleissner in December 1799 naar Frankfort en van daar naar Offenbach. Onderweg bezochten zij de steengroeven van Solnhofen

om steenen in te koop. Te Offenbach gekomen werd onmiddellijk met het inrichten eener drukkerij begonnen en spoedig was André ten volle overtuigd van de waarde van dit procedé.

André stelde nu voor te Londen, Parijs, Berlijn en Weenen, filiaal-drukkerijen op te richten, waarvan de leiding zou komen in handen van zijn drie broers.

SENEFELDER'S BREVET VAN 20 JUNI 1801. VOOR ENGELAND EN IERLAND. — OP PERKAMENT, FORMAAT 50 BIJ 75 c.M.

Senefelder zou dan naar Weenen gaan. Als aandeel zou hij het vijfde deel der zuivere winst ontvangen. Senefelder, die het aandeel dat de familie Gleissner gehad had, niet vergeten was, maakte een afzonderlijke overeenkomst voor Gleissner. Dat bedrag zou dan in mindering van zijn rekening komen.

Senefelder en Gleissner verhuisden nu naar Offenbach; de drukkerij te München werd overgelaten aan Theobald en Georg, broeders van den uitvinder.

André had zelf een drukkerij voor het drukken der eigen muziek-uitgaven. Deze bestond uit tien koperdruk- en tindrukpersen. Bekend mag ik veronderstellen, dat men toen reeds de noten van een legering van lood en tin drukte, een proces, dat later aan den steendruk werd verbonden en op den huidigen dag nog bestaat.

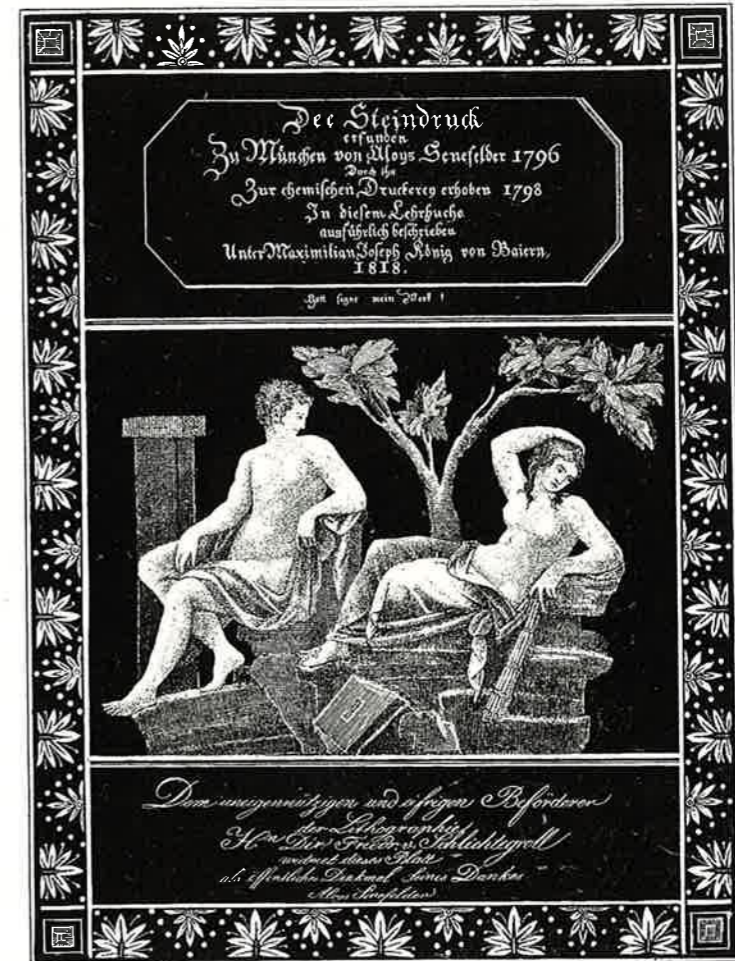
Zoodra Senefelder zelf de leiding in handen had, werd de helft van deze

machines stop gezet, om de arbeiders het steendruk-proces aan te leeren. Anton André begaf zich intusschen naar Londen om poolshoogte te nemen, welke stappen gedaan zouden moeten worden om een privilege te bekomen. Daar Senefelder ook het drukken van katoen onder handen had genomen, was

dit mede een object voor de reis naar Londen. Daar hij, Senefelder, niet wist, langs welken weg men reeds op katoen drukte, moest hij daarvoor zelf de middelen bedenken. Na vele proeven gelukte hem dit. Het zou te ver van 't onderwerp af voeren, als ik nu nader daarop zou ingaan, ik noemde het slechts ter completeering, alleen wil ik hier nog aan toevoegen, dat de wals, waarvan gedrukt werd uit leder was samengesteld, waarin het te drukken beeld was uitgesneden. Men zou hier dus kunnen spreken van „linoleum-schnitt.”

Senefelder moest echter te Londen persoonlijk de aanvraag indienen voor 'n privilege, en zoo kwam het, dat hij einde 1800 op een Engelsche pakketboot, over Hamburg-Cuxhaven over Yarmouth naar Londen reisde, in gezelschap van Friedrich André. Phillips André woonde reeds te Londen, daar deze de leiding der steendrukkerij op zich zou nemen.

In hotel „Roquelaire” werd een zaal gehuurd en een werkplaats ingericht. Om te voorkomen dat Senefelder het geheim van zijn uitvinding aan anderen zou vertellen, werd hij zoo veel mogelijk aan huis gebonden. Den 20sten Juni 1801

DEELS GRAVURE DEELS KRIJTTTEKENING.—ORIGIN. GROOTTE 151/2 BIJ 21 c.M.

werd het privilege verleend door Koning Georg III voor Engeland, en 3 Augustus voor Schotland en wel voor den duur van veertien jaren, na betaling van tachtig ponden. Den 18den Juli 1801 diende Senefelder een nauwkeurige beschrijving in van zijn stangenpers met de teekening daarvan. Op de teekening is in plaats van een rijver, dat is een druklat, die het papier in innige verbinding met de verf van den steen brengt, een wals geplaatst. Men geloofde echter, dat dit een fout van den teekenaar is, daar Senefelder zich steeds van den rijver heeft bediend en ook van deze wals geen melding maakt in zijn leerboek.

BOOMSTUDIE OP STEEN VAN R. COOPER, LONDEN. — FORMAAT 23 BIJ 33 c.M.

Ook in Engeland werkte Senefelder steeds aan de verbetering van zijn uitvinding en in dezen tijd valt de toepassing te vermelden van de aquatintamanier, dat is een verbinding van tusche, krijt en gravure. Na een oponthoud van zeven maanden geloofde hij, dat André en de werklieden voldoende op de hoogte waren en vertrok in gezelschap van Friedrich André naar Offenbach terug. De zaak te Londen had geen groot succes en André keerde in 1805 naar Duitschland terug de zaak overlatende aan zekeren Vollweiler, die reeds te Offenbach tot de goede vrienden van den huize André behoorde. De bovenstaande afbeelding is een lithografie uit dien tijd, te Londen vervaardigd.

Na zijn terugkeer te Offenbach breekt voor Senefelder een onaangename tijd aan. Hoewel door André zeer hoffelijk behandeld, hij ontving zelfs kleederen en een paard om zich in oogenblikken van rust te ontspannen, kwam het toch tot een breuk en hoewel deze later weder geheeld werd, is er van samenwerken geen sprake meer geweest.

Senefelder wilde nu met zijn broeders en met het echtpaar Gleissner, dat ook niet meer tot de vrienden van den huize André behoorde, in Weenen, na het ontvangen van een privilege, een drukkerij oprichten.

Van de Offenbach'sche drukkerij is verder niet veel te vermelden, alleen dit

nog, dat verschillende artisten voor deze instelling hebben gewerkt en deze meestentijds met krijt op steen teekenden.

We zijn nu gekomen aan de Weener periode. Senefelder en het echtpaar Gleissner hebben daar vertoefd van 1801 tot 1806. Senefelder werd door Gleissner's vrouw naar Weenen geroepen om zich in verbinding te stellen met den keizerlijken hof-agent Joseph Hartl von Luchtenstein, een man die de grootste belangstelling voor het procedé aan den dag had gelegd. Er was in Oostenrijk een maatschappij opgericht, met een zeer groot kapitaal, die het plan gevormd had een groote katoenweverij, ververij en drukkerij op te richten. Hartl had onder de getoonde drukken ook een stukje katoen gevonden en hij meende met Senefelder's uitvinding, de Engelsche concurrenten te kunnen verslaan. Hij beloofde aan Senefelder een som van zes duizend gulden te zullen voorschieten voor het privilege en het inrichten eener steendrukkerij en verder zich finantieel bij de zaak te zullen interesseeren. Senefelder's broeders keerden echter naar München terug, omdat zij meenden daar onafhankelijk te zijn. Hartl zag in het drukken van muziek een aardige bijverdienste en meende, dat Gleissner een goede kracht zou zijn om de noten te schrijven. Den 18den Januari 1808 kwam eindelijk het lang verwachte privilege voor Oostenrijk, en wel voor den tijd van tien jaren.

De drukkerij was gevestigd in een gebouw in de Kaisergasse 5, maar niet-tegenstaande alle gelukte proeven, kon de zaak niet bloeien. Von Hartl, die door het faillissement van de door Mistelbauer geleide weverij zeer benadeeld was, had reeds in de zaak van Senefelder twintig duizend gulden versnoept. Hij droeg zijn aandeel over aan zijn secretaris Anton Steiner, die zich associeerde met Rochus Kraszniczky. Dezen wisten Senefelder te bewegen afstand van zijn privilege te doen te hunnen voordeele, waarvoor hij de som van zes honderd gulden ontving. Van dat bedrag ontving hij vijftig gulden, daar hij als borg voor Gleissner nog vijf honderd en vijftig gulden schuldig was.

Daar stond dan de uitvinder, arm als Job, verlaten in de wereld, als vreemdeling in Weenen. Natuurlijk wilde hij weer naar München terug, doch daarvoor was geld noodig en dat had hij niet. Om in zijn levensonderhoud te voorzien, moest hij titelbladen op steen graveeren voor de door hem verkochte drukkerij.

In het jaar 1805 valt ook Senefelder's uitvinding der metallografie, dat wil zeggen het prepareeren van zinken, ijzeren-, messing- en koperen platen met salpeterzure gom, waardoor deze dezelfde eigenschappen verkrijgen als steen. Er bestaat een beschrijving van dit procedé van Senefelder's hand, dat tusschen 26 en 29 Juni 1805 ontstaan is. Hij verklaarde dit procedé aan den toevallig

werd het privilege verleend door Koning Georg III voor Engeland, en 3 Augustus voor Schotland en wel voor den duur van veertien jaren, na betaling van tachtig ponden. Den 18den Juli 1801 diende Senefelder een nauwkeurige beschrijving in van zijn stangenpers met de teekening daarvan. Op de teekening is in plaats van een rijver, dat is een druklat, die het papier in innige verbinding met de verf van den steen brengt, een wals geplaatst. Men gelooft echter, dat dit een fout van den teekenaar is, daar Senefelder zich steeds van den rijver heeft bediend en ook van deze wals geen melding maakt in zijn leerboek.

BOOMSTUDIE OP STEEN VAN R. COOPER. LONDEN. — FORMAAT 23 BIJ 33 c.M.

Na een oponthoud van zeven maanden geloofde hij, dat André en de werklieden voldoende op de hoogte waren en vertrok in gezelschap van Friedrich André naar Offenbach terug. De zaak te Londen had geen groot succes en André keerde in 1805 naar Duitschland terug de zaak overlatende aan zekeren Vollweiler, die reeds te Offenbach tot de goede vrienden van den huize André behoorde. De bovenstaande afbeelding is een lithografie uit dien tijd, te Londen vervaardigd.

Na zijn terugkeer te Offenbach breekt voor Senefelder een onaangename tijd aan. Hoewel door André zeer hoffelijk behandeld, hij ontving zelfs kleederen en een paard om zich in oogenblikken van rust te ontspannen, kwam het toch tot een breuk en hoewel deze later weder geheeld werd, is er van samenwerken geen sprake meer geweest.

Senefelder wilde nu met zijn broeders en met het echtpaar Gleissner, dat ook niet meer tot de vrienden van den huize André behoorde, in Weenen, na het ontvangen van een privilege, een drukkerij oprichten.

Van de Offenbach'sche drukkerij is verder niet veel te vermelden, alleen dit

nog, dat verschillende artisten voor deze instelling hebben gewerkt en deze meestentijds met krijt op steen teekenden.

We zijn nu gekomen aan de Weener periode. Senefelder en het echtpaar Gleissner hebben daar vertoefd van 1801 tot 1806. Senefelder werd door Gleissner's vrouw naar Weenen geroepen om zich in verbinding te stellen met den keizerlijken hof-agent Joseph Hartl von Luchtenstein, een man die de grootste belangstelling voor het procedé aan den dag had gelegd. Er was in Oostenrijk een maatschappij opgericht, met een zeer groot kapitaal, die het plan gevormd had een groote katoenweverij, ververij en drukkerij op te richten. Hartl had onder de getoonde drukken ook een stukje katoen gevonden en hij meende met Senefelder's uitvinding, de Engelsche concurrenten te kunnen verslaan. Hij beloofde aan Senefelder een som van zes duizend gulden te zullen voorschieten voor het privilege en het inrichten eener steendrukkerij en verder zich finantieel bij de zaak te zullen interesseeren. Senefelder's broeders keerden echter naar München terug, omdat zij meenden daar onafhankelijk te zijn. Hartl zag in het drukken van muziek een aardige bijverdienste en meende, dat Gleissner een goede kracht zou zijn om de noten te schrijven. Den 18den Januari 1808 kwam eindelijk het lang verwachte privilege voor Oostenrijk, en wel voor den tijd van tien jaren.

De drukkerij was gevestigd in een gebouw in de Kaisergasse 5, maar niet-tegenstaande alle gelukte proeven, kon de zaak niet bloeien. Von Hartl, die door het faillissement van de door Mistelbauer geleide weverij zeer benadeeld was, had reeds in de zaak van Senefelder twintig duizend gulden versnoept. Hij droeg zijn aandeel over aan zijn secretaris Anton Steiner, die zich associeerde met Rochus Kraszniczky. Dezen wisten Senefelder te bewegen afstand van zijn privilege te doen te hunnen voordeele, waarvoor hij de som van zes honderd gulden ontving. Van dat bedrag ontving hij vijftig gulden, daar hij als borg voor Gleissner nog vijf honderd en vijftig gulden schuldig was.

Daar stond dan de uitvinder, arm als Job, verlaten in de wereld, als vreemdeling in Weenen. Natuurlijk wilde hij weer naar München terug, doch daarvoor was geld noodig en dat had hij niet. Om in zijn levensonderhoud te voorzien, moest hij titelbladen op steen graveeren voor de door hem verkochte drukkerij.

In het jaar 1805 valt ook Senefelder's uitvinding der metallografie, dat wil zeggen het prepareeren van zinken, ijzeren-, messing- en koperen platen met salpeterzure gom, waardoor deze dezefde eigenschappen verkrijgen als steen. Er bestaat een beschrijving van dit procedé van Senefelder's hand, dat tusschen 26 en 29 Juni 1805 ontstaan is. Hij verklaarde dit procedé aan den toevallig

in Weenen vertoevenden muziekuitgever Pleyel uit Parijs, die het van hem kocht voor twee duizend gulden. Pleyel had een steendrukkerij te Parijs, ingericht door Niedermayr, maar deze schijnt niet met succes gewerkt te hebben en van deze nieuwe uitvinding werd evenmin profijt getrokken. Drukproeven van metaalplaten zijn van deze drukkerij niet bekend.

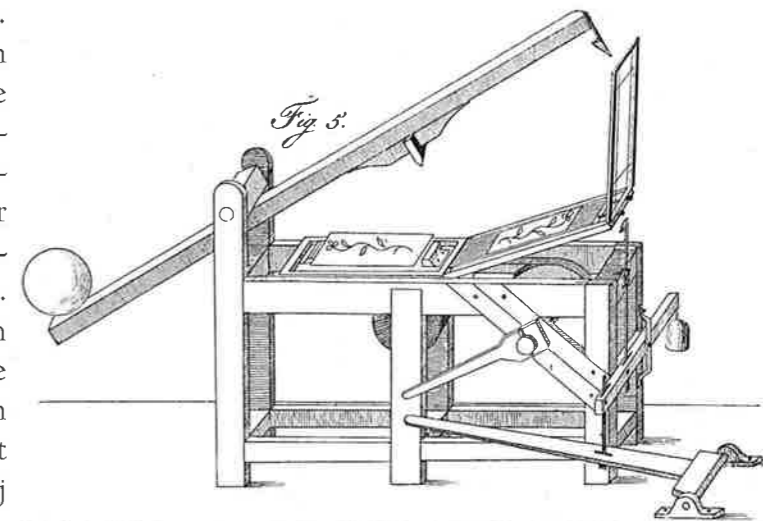
We gaan nu weer naar München terug, om ons eenige oogenblikken bezig te houden met de geschiedenis der Feiertagschule, welke het steendruk-privilege van de gebroeders Senefelder in het jaar 1804 had aangekocht. De aan deze inrichting verbonden drukkerij stond onder leiding van Professor Mitterer. Deze school was zeer in aanzien en gaf aan duizend leerlingen gelegenheid zich verder te bekwamen.

Niedermayr, reeds van vroeger bekend, had voor de som van drie Louis d'or zijn kennis van steendruk verkocht. Maar zijn mededeelingen dienaangaande waren zoo hulpbehoevend, dat de eerste proeven van Mitterer als mislukkingen zijn te beschouwen. Na allerhande wederwaardigheden gelukte het eindelijk, de broeders van Senefelder te bewegen, het geheim aan de school te verkoopen. Het mooie van deze zaak was, dat men bij alles vergeten had, dat men aan Alois Senefelder reeds in 1799 een privilege had gegeven voor den duur van vijftien jaren, en dat dit abuis nog wel geschiedde door den minister, graaf Moravitzki. Een abuis dat de regeering groote moeilijkheden zou bezorgen. Alois Senefelder was in dien tijd te Weenen met zijn katoendrukkerij doende. Senefelders broeders zochten in hun vrijen tijd bijverdienste door het drukken van muziek, daar zij de recepten om krijt en tusche aan te zetten niet voldoende kenden. Professor Mitterer gaf zich echter de grootste moeite de voortbrengselen van het procedé bekend te maken, en aan hem komt de eer toe, het in München te hebben gepopulariseerd. Na lang zoeken stelde hij zelf recepten samen voor tusche en voor krijt, liet bouwplannen, zoowel als vrije handteekeningen op steen zetten, en hij was het hoofdzakelijk, die het met krijt op steen teekenen, op een zeer hoogen trap van ontwikkeling bracht. Hij vormde krijt-lithografen, die de kunst verstonden, oude schilderijen op steen te teekenen, waardoor goede reproducties voor weinig geld verkrijgbaar werden. Ook werd de krijtmanier toegepast voor het vervaardigen van portretten, een methode, die later door de fotografie is verdrongen. Senefelder noemt Mitterer in zijn leerboek der lithografie, de beste bevorderaar der lithografische kunst. Aan de school was een chemisch laboratorium verbonden, waar men zich voortdurend onledig hield met het nemen van proeven in het belang der lithografische kunst. Professor Mitterer, schoolraad Steiner en inspecteur Weichselbauer gaven

aan Senefelder's uitvinding ten slotte den naam lithografie in plaats van steendruk of chemischen druk. Mitterer verving de stangenpers door de door hem bedachte rol- of sterpers (1850). Bij Senefelder's pers bleef de steen stil liggen en bewoog men den rijver. Mitterer laat den rijver stilstaan, maar trekt den steen er onder door. Daardoor ontstond er een veel gelijkmatiger druk op den steen en waren de afdrukken dienovereenkomstig veel fraaiër en gelijkmatiger.

Mitterer gaf zich geheel en al aan deze kunst. Hij noodigde artisten uit zich in de lithografie te bekwamen en gaf werken van bekende meesters door deze zelf op steen gezet, uit.

Intusschen werd den 21sten Januari 1807 te München 'n contract afgesloten tusschen Aretin, Vogler, Senefelder en Gleissner, tot de oprichting eener drukkerij. Vogler schijnt daarbij 'n groote rol gespeeld te hebben, daar men hem met lof in het contract vermeldt. De drukkerij werd ondergebracht in

DE DOOR H. MITTERER BEDACHTTE ROL- OF LITHOGRAFISCHE STERPERS (1850).

een lokaal van Aretin's villa, het zoogenaamde Aretinsche slot in den Engelschen tuin bij Schwabing. Daar Senefelder rijkelijk met geld ondersteund werd, schafte hij zich vijf persen aan, eenige voor notendruk, eenige voor het drukken van kunstwerken. In de hoop, het alleenlijke uitvoeringsrecht van het privilege voor Beieren te zullen terug krijgen, meende hij op den duur overvloed van werk te zullen krijgen. Intusschen scheidde zich Vogler van de vennootschap, omdat hij in plaats van kapitaal, eenige zijner onbeduidende compositiën wilde inbrengen.

DE LAATSTE LEVENSJAREN VAN ALOYS SENEFELDER.

Wij keeren nu nog even terug naar het jaar 1809. Senefelder is lithographie-inspektor van de kadasterdrukkerij, waaraan Joh. M. Mittenleiter als technisch leider verbonden was. Hoewel reeds van vroeger met Senefelder en zijn uitvinding bekend, is hij echter eerst door Professor Mitterer op het groote belang dezer uitvinding attent gemaakt. Hij schenkt zijn volle aandacht aan 't procedé

en is ten slotte bekend als een der beste technici der Münchener eerste periode. Hij bepaalde zich hoofdzakelijk tot de verdiepte methode en wendde pogingen aan, om in de constructie der pers verbeteringen aan te brengen. De voor het kadaster benodigde kaarten werden door hem in steen gegraveerd, en weldra was deze drukkerij werkende met dertig lithografen.

In 1809 had de kopergraveur Schramm een kaart van de stad München in steen gegraveerd, doch door onbekwaamheid van den drukker werd deze steen, waaraan duizend gulden arbeidsloon besteed was, bedorven. Senefelder, wiens ideeën rijke geest nog altijd een onuitputtelijke bron was, komt op het idee den steen te redden. Hij zwart de lijnen in en etst deze als 'n penttekening. Wonder boven wonder komen de lijnen, die door de zich daarop bevindende verf geen invloed van het etswater ondervinden, onaangetast aan de oppervlakte, terwijl de naakte steen door het etsen wordt opgelost. Hij herhaalde deze procedure eenige malen waardoor een drukbare steen ontstond.

Senefelder had intusschen een jonge dame leeren kennen, Josepha Versch, geboren in 1793. Naar de gewoonte van dien tijd, vraagt hij zijn superieuren toestemming te mogen trouwen. Hij meende, dat zijn inkomen daartoe wel voldoende was. Reeds den dag na de aanvraag, ontvangt hij de gevraagde toestemming, en treedt 8 Januari 1810 in het huwelijk. Onmiddellijk na zijn huwelijk meent hij die gelegenheid productief te kunnen maken, en hij besluit een eigen drukkerij op te richten, zijn vrouw het vak te leeren, en deze met de leiding te belasten. Wel worden er twee personen en personeel aangeschaft, maar het werk ontbrak. Hij was geen koopman, verstond de kunst niet om werk te krijgen en zoo moest hij de zaak weer opdoeken en verkoopt hij de persen aan Gleissner's vrouw. Deze begon met meer geluk, maar moest ten slotte ook de zaak opgeven. Gleissner zelf werd zwaar ziek, kreeg beroerte na beroerte en overleed ten slotte aan hersenverweking. Mevrouw Gleissner, wier leven niet op rozenpaden gegaan is, overleed zonder bijstand, in de bitterste armoede, op 21 Januari 1824.

Ook Senefelder's huiselijke omstandigheden waren niet van de beste. Herhaaldelijk vraagt hij voorschot op zijn salaris en daaruit kan men wel afleiden, dat Senefelder rekenen naast teekenen niet verstond. Den 16den Juni 1813 wordt Senefelder een zoon geboren, doch het geluk dient hem niet lang. Zijn vrouw sterft aan de gevolgen der bevalling, slechts twintig jaar oud.

Na den dood zijner vrouw schijnt Senefelder weer aan 't reizen te zijn gegaan. We treffen hem ten minste in dit voor de bevrijding van Duitschland zoo gewichtige jaar te Leipzig aan. Op het dak van het huis „Zum Goldenen Bären”,

waarin de zaken van Breitkopf & Härtel gevestigd waren, heeft hij met Gottfried Christoph Härtel den Volkerenslag nagegaan.

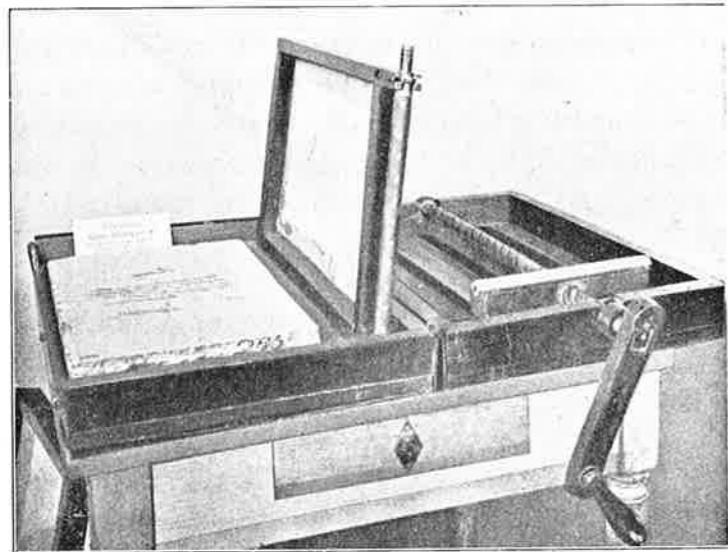
Senefelder was intusschen te München steeds doende, zijn verschillende uitvindingen te verbeteren, zooals de kleurendruk, terwijl hij ook doende was met een nieuw probleem, namelijk het natuurgetrouw weergeven van olieverfschilderijen.

In 1817 bouwt hij het model eener pers waarbij het aanvochten en inrollen van den steen langs mechanischen weg plaats vond. Hij liet het onderzoeken door de koninklijke academie en ontving daarvoor op 13 September, de gouden medaille. De pers schijnt echter nooit in gebruik te zijn gekomen. Ook van andere zijde ontving Senefelder onderscheidingen. In 1819 zond de koning van Saksen hem een brillantring en de hertog Eugen von Leuchtenberg zond hem een gouden medaille met zijn portret, de society of encouragement te Londen haar groote gouden medaille, de keizer van Rusland in 1820 een brillantring, de Sociéte d'encouragement te Parijs in 1821 een eervolle vermelding voor steenplaten langs kunstmatigen weg bereid, de polytechnische vereeniging voor Beieren de zilveren medaille en koning Ludwig I van Beieren op 26 Jan. 1827 de gouden eere-medaille van de civile dienstorder der Beiersche kroon, met een geldgeschenk van duizend gulden.

Senefelder was sedert 1818 bezig de zware steenen te vervangen door steenplaten langs kunstmatigen weg verkregen en hij deed aan André, intusschen tot hofraad benoemd, den voorslag een fabriek voor gezamenlijke rekening op te richten, op welk voorstel André inging en vierduizend gulden verstrekte. Daar het transport naar het buitenland van de zoo zware Solnhofer steenen zeer kostbaar was, geloofde Senefelder met deze platen succes te zullen hebben. Senefelder was eenige maanden na den dood zijner vrouw weer opnieuw gehuwd (12 December 1813) met Maria Anna Reiss, die in 1797 te Mannheim geboren was. Zij was onmiddellijk bereid voor de verdere opvoeding van den zoon uit het eerste huwelijk te zorgen, terwijl zij, door zuinigheid en overleg Senefelder uit de geldzorgen wist te houden. Maar Senefelder is zich dat schijnbaar nooit bewust geworden. Hij vergat op tijd te komen eten, als hij met een of ander onderzoek in zijn laboratorium bezig was.

In Januari 1819 begeeft Senefelder zich in gezelschap van zijn vrouw en Joseph Knecht, den man, die het Parijsche filiaal geleid had, doch later weer naar Offenbach verhuisde, naar Parijs. Von Schlichtergroll had aan Senefelder een aanbeveling medegegeven aan de boekhandelaren Treuttel & Würtz te Parijs, inzake het uitgeven van Senefelder's leerboek in de Fransche taal. Te Parijs

werd in een lokaal in de Rue de Lille een pers opgesteld en met het drukken van de bijlagen van het leerboek begonnen. Senefelder drukte en probeerde, de tijd verstreek en zijn vrouw drong er op aan voort te maken, daar anders het voor de Fransche uitgave verkregen bedrag opgeteerd zou zijn. Er bestaan twee brieven van Senefelder, zoowel als van zijn vrouw aan Von Schlichtergroll; ze zijn een getuigenis voor de naar idealen zoekende Senefelder en voor de praktische vrouw. De brief dezer laatste besluit met het verzoek, maar niet te antwoorden, daar haar man met den inhoud onkundig is. Senefelder voelt

KLEINE DRAAGBARE HANDPERS. — 110 c.M. HOOG, 90 c.M. LANG, 70 c.M. BREED.

zich gelukkig in hetgeen hij nog hoopt te zullen bereiken, maakt nergens zorgen om, leeft met den dag, terwijl de vrouw zich beklagt, dat haar man den dag zoek brengt en „schmiert, Druckt über, will neue Erfindungen“ maken en vergeet, dat de tijd vergaat zonder dat men tot een doel komt. „Terwijl er acht platen gereed zouden kunnen zijn,“ schrijft ze, „is hij pas aan de tweede. Hier

ontbreekt een vriend gelijk gij, die hem voortbeweegt. Knecht is het met mij eens, hij zet Senefelder wel aan, maar heeft niet overredingskracht op hem als gij,“ enz.

Tenslotte is de druk der bijlagen toch gereed gekomen, die ten deele aan de Duitsche uitgave zijn ontleend. Het Fransche leerboek verscheen 1819.

Senefelder treffen we intusschen weer te München aan, vanwaar men hem opdraagt naar Weenen te reizen, ten einde daar een steendrukkerij in te richten voor de Oostenrijksche regeering. Maar ook zijn aanwezigheid te Parijs wordt verlangd. Hij krijgt van de kadasterdrukkerij verlof naar Parijs te mogen, als hij eerst Oostenrijk geholpen heeft. Te Weenen is hij in een maand gereed. Men drukte daar van de kunstmatig vervaardigde steenplaten, als pers had men de draagbare handpers gekocht. Van veel beteekenis was dus deze drukkerij niet. Vorst Metternich stelde dusdanig belang in deze drukwijze, dat hij aan

Senefelder voorstelde, protokollen van het ministercongres, dat in 1820 zou worden gehouden, op die manier te vermenigvuldigen. Zijn ingeleverde proeven voldeden in die mate, dat men hem voorstelde een drukkerij in te richten, waarvan hij dan directeur zou worden op een salaris van drie duizend gulden, in zilver, met een vrije woning. Maar hij mocht daar alleen het steenpapier toepassen. Senefelder was echter door een contract met de firma Treuttel & Würtz gebonden.

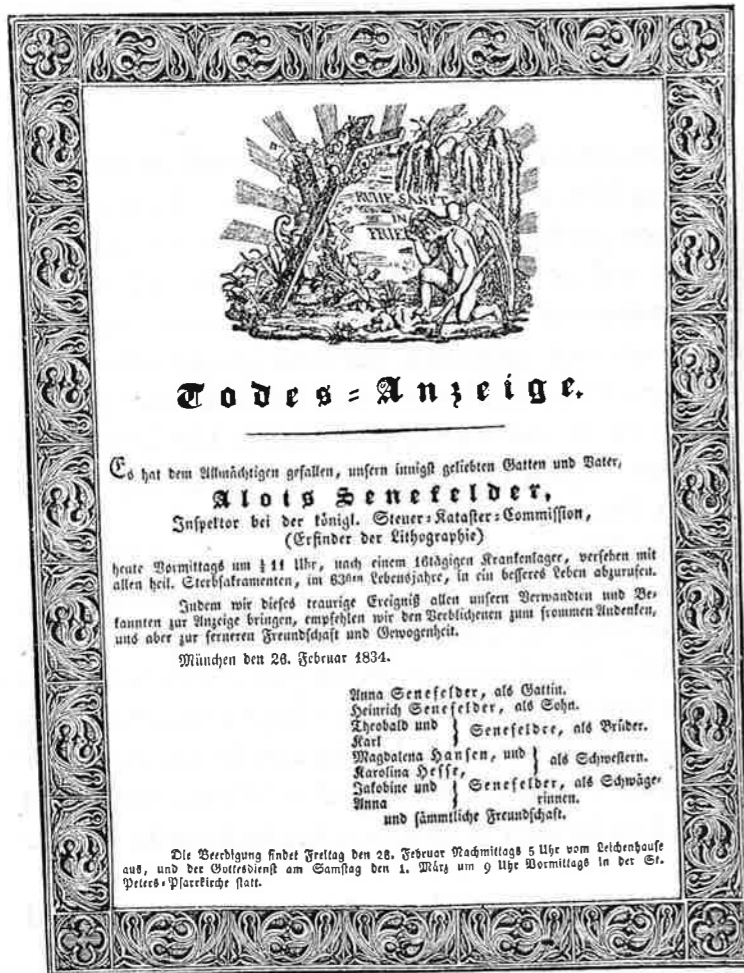
Na eenigen tijd in Parijs te hebben gewerkt, is hij in 1821 in München terug en Senefelder overhandigt aan koning Max een bericht van de Sociéte d'encouragement over de kunstmatige steenen en het succes door de commissie behaald. De koning was over dat succes wel tevreden maar... ook misnoegd. In een brief schrijft hij, dat door de nieuwste verbetering der lithografie, namelijk door de toepassing van karton met een steenlaag, het land groote schade zal lijden, door den minderen verkoop van Beiersche steenen, en bovendien getuigt de oprichting van een fabriek te Parijs van weinig patriotisme. De koning gaf in overweging ook in Beieren een fabriek te vestigen, waarvan de exploitatie veel goedkooper zou zijn dan in Parijs.

In een brief aan de firma Treuttel & Würtz van den 24sten Augustus 1821 deelt Senefelder mede, dat hij wederom verlof heeft aangevraagd en zoodra mogelijk zal vertrekken. Zijn vrouw echter blijft te München, zij had reeds genoeg van het eerste verblijf. Zij stond totaal vreemd tegenover het genie van haar man en kon zich niet indenken, in het reine kindergemoed van haar echtgenoot. Hij gaf weg met volle handen, zoolang hij bezat en dacht niet aan de toekomst. Er bestaan nog brieven van Senefelder's vrouw aan Treuttel & Würtz, waarin zij vraagt haar man niet te veel geld in handen te geven, want hij kent de waarde van het geld niet.

De kunstmatige steen heeft geen succes. Eindelijk wordt het contract vernietigd en Senefelder gaat naar München, om weer verder te gaan zoeken.

Den 1sten October 1827 neemt Senefelder ontslag als inspecteur en ontvangt een pensioen van twaalf honderd gulden. Hij behield het laboratorium en geeft zich nu aan de verbetering van de z.g. reproductie van olieverfschilderijen. Het procedé heeft niets gemeen met onze tegenwoordige chromo-lithografie. Voor het afdrukken waren geen pers of rollen noodig en een verdeeling der kleuren in een evengroot aantal steenen was evenmin noodig. Het te reproduceeren schilderij werd eerst in de krijt of pentechiek op steen geteekend. Daarna had Senefelder een eigenaardige constructie bedacht om de kleuren mozaïkachtig op den druk te brengen. Er bestaan afdrukken in verschillende musea

en bij particulieren. Na het opbrengen van de verf werd dan de reproductie met de hand nagewerkt, en Senefelder meende dat dit de juiste weg was om tot meer-kleurigere productie te geraken. Maar de tijd heeft ons geleerd, dat

ROUWCIRCULAIRE. — GROOTTE VAN HET ORIGINEEL 17 BIJ 26 CENTIMETER.

zulks niet het geval is. Senefelder heeft zich tot aan zijn dood gewijd aan de olieverf-drukkerij en hij legde koning Ludwig I eenige drukproeven voor die het resultaat zoo verrassend vond, dat hij voor deze nieuwe uitvinding duizend gulden beloofde waarvan direct vijf honderd gulden werden uitbetaald. Verschillende schilderijen uit diverse musea zouden op deze wijs worden gecopiëerd. Het was den uitvinder echter niet vergund de tweede betaling in ontvangst te nemen, evenmin zijn drukken van olieverf-schilderijen te volmaken. Hij leed hevig aan jicht en hoofdpijn. Zondag 9 Februari 1834 ging hij voor het laatst uit, vergezeld van zijn zoon. Reeds den daaropvolgenden dag voelde hij zich onwel en bleef ongesteld tot 18 Februari. Hij voelde zich weer beter, ging weer aan het werk en was juist bezig een lithografische tusche te koken toen hij opnieuw een aanval van jicht kreeg. Daarop volgde een uitstorting in de hersens, en hij werd krankzinnig en blind. Den 26sten Februari 1834 stierf hij. Den 28sten daarop volgende, werd hij begraven, in tegenwoordigheid van een talrijke vriendschaar, vereerders en beoefenaars van zijn kunst.

Koning Ludwig gaf hem een graftombe, waar, in een Solenhofer steen, het volgende gegrift is: „Gewidmet von Seiner Majestät König Ludwig I. Hier ruht Aloisius Senefelder, Erfinder der Lithographie — geboren zu Prag den 6. November 1771 — gestorben zu München den 26. Februar 1834.“

Aan het sterfhuis, Sendlingertorplatz Nr. 5, een hoekhuis, werd later een gedenksteen aangebracht.

Senefelder schreef zijn eigen biografie en nam die op in het eerste gedeelte van zijn leerboek. Hij besluit deze met de volgende merkwaardige woorden: „Ik wensch, dat zij spoedig over de geheele aarde verbreid zal zijn, der menschheid door vele voortreffelijke voortbrengselen dienstbaar zal wezen, en haar tot veredeling zal strekken en niet voor slechte doeleinden zal worden misbruikt. Dat geve de Almachtige. Dan zij de ure gezegend, waarin ik de uitvinding deed.“ Senefelders wensch is in vervulling gegaan. De lithografie is verbreid geworden over de geheele aarde.

Tevens bewijzen ook vele Nederlandsche, Fransche, Engelsche, Duitsche, Oostenrijksche en Russische lithografieën, dat men voor werkelijke reproductiën dit procedé niet behoeft te schuwen, trouwens onze tegenwoordige artisten geven zich weer geheel en al aan de steenteekening en menig plakaat van beteekenis is ook in ons land ontworpen.

Indien men gelooft dat Senefelder zich ooit ongelukkig gevoelt heeft, dan raadt men het mis. Integendeel. Zijn genot, zijn leven, was werken voor zijn uitvinding. Lang is de kunst, maar slechts kort het leven. Deze waarheid, schrijft hij, „voelde ik met smart; want hoe weinig kon ik verrichten, hoeveel blijft onvoltooid. En toch ben ik onder de uitvinders een der gelukkigsten geweest, daar ik een zoo groote verbreiding der lithografie heb mogen beleven.“ Sachse geeft in zijn aantekeningen verschillende merkwaardige mededeelingen over Senefelder, dien hij als mensch en als uitvinder schildert. Hij vertelt, dat Senefelder dikwijls den arbeid onderbrak om in goed Beiersch dialect stukken uit Shakespeare voor te dragen. Hieruit blijkt, dat Senefelder het tooneel niet vergeten kon. Intusschen zocht Senefelder naar verschillende verbeteringen en aan Sachse geeft hij den raad alles achter slot en grendel te doen. „Hüten's sich“, zegt hij „vor den vielen Quacksalbern und experimentiere, schauen's, alle Andere werden reich durch mei Erfindung und ich bleib ein armer Lump.“ Een arme vergeten man was Senefelder niet, maar de vruchten van zijn werk zijn door anderen geplukt.

Standbeelden heeft men voor hem opgericht, in Solenhofen, in Leipzig en in

Berlijn. Maar dat heeft niet kunnen goedmaken het leven van pecuniaire zorgen, waarvan hij zich wel niet veel aantrok, maar waardoor veel geluk is verwoest. Zijn vrouw begreep hem niet, zegt een bekend biograaf van Senefelder, en daardoor ontstond menig misverstand. Zij kon hem op zijn weg naar idealen niet volgen. Aangenomen, doch van idealen kan men niet leven, en als men steeds maar in moeilijke financieele omstandigheden zit, dan is het begrijpelijk dat men komt tot het schrijven van brieven, om den man niet te veel op voor-schot te geven. Toch is zij voor hem een uitstekende vrouw geweest, die gezorgd heeft, dat hij tenminste niet ten onder gegaan is.

Het jaargeld als inspecteur der kadaster-drukkerij en later het pensioen, zijn schitterende getuigen, dat men van regeeringszijde zijn werken heeft weten te waardeeren.

Zijn werk is voor hem een standbeeld, dat de eeuwen zal trotseeren. En wij, jongere verzorgers van het procedé, op ons ligt de verplichting, dat wij voldoen aan Senefelder's wensch, het te doen dienen voor alles wat goed is en liefelijk en wel luidt.

Doen we dat, dan zal er zegen op onzen arbeid rusten.

HET PLANTIJSCH HUIS EN HET LEVEN ZIJNER HEEREN.
UITTREKSEL EENER LEZING, DOOR DR. MAURITS SABBE, OP
16 JAN. 1924, VOOR DE AMSTERDAMSCH GEFISCH SCHOOL.

A familiën, vooral gezaghebbende en rijke, tot den adelstand te verheffen was in de Spaansche Nederlanden, gedurende de zeventiende eeuw een regeeringsbeginsel. De vorsten zochten zich op die wijze in de hun trouw gebleven provinciën, uit de invloedrijkste onderdanen, een soort lijfwacht samen te stellen, die met verkleefdheid hun politiek zou dienen. Het aantal nieuwe edelen, afkomstig uit de patriciërs-, magistraten-, hooge ambtenaars-, kooplieden- en nijverheidswereld, was zoo aanzienlijk, dat de adelstand feitelijk opgehouden had een gesloten stand te zijn.

Het werd een échte stormloop naar adellijke titels en onderscheidingen. De zoons van rijk geworden burgers zegden vaarwel aan het bedrijf van hun ouders, kochten de een of andere heerlijkheid, waarvan zij den naam met den hunnen vereenigden en eigenden zich blazoenen toe, zelfs zonder dat de koning hun daartoe het recht had geschonken.

Tegen dergelijke misbruiken moest de regeering meer dan eens krachtadig optreden en de wapenherauten hadden daar met de grootste gestrengheid tegen te waken.

Ook de afstammelingen van den aartsdrukker Christoffel Plantin koesterden, van zijn kleinzoon Balthasar Moretus I af, het verlangen om onder den adel opgenomen te worden, en geen van de menschelijke zwakheden, waaronder zooveel van hun adelzuchtige tijdgenooten bezweken, zijn hun vreemd gebleven.

Wij kunnen het verlangen van dit geslacht best begrijpen. Van het oogenblik af, dat de adelstand open was voor het fortuin en de verdienste, waren de Moretussen daar zoo goed op hun plaats als, om het even, welke andere voorname lui uit hun omgeving. Buiten geld en goed bezaten zij immers in hooge mate, wat de adellijke geslachten het sympathiekst maakt, namelijk een faam, waarop ze trotsch gingen en die hun zware verplichtingen oplegde.

Als de edelen begonnen zij dynastieën te maken. Zij bezaten voorouders, wier beeltenis zij door befaamde kunstenaars als in een familie-pantheon hadden laten vereeuwigen op het stemmige binnenplein en in de zalen van hun voorname huizing — hun burcht — van waar zij de wereld bestookten, niet met zwaard en speer, maar met de stille, doch niet minder glorieuze wapenen van kennis en kunst. Zij hadden zich in de aristocratie der geleerden en de patriciërs een eervolle plaats veroverd, en zoo zij nu van de mogelijkheid wilden gebruik

maken om door het verkrijgen van een blazoën en adeltitels hun standsverheffing als het ware openbaar te doen bevestigen, mogen wij met onze moderne democratische beginselen dit niet stelselmatig en onvoorwaardelijk bestempelen als een uiting van ijdelheid des bloeds, van louter grootheidswaan of pronkzucht. Wij weten dat Balthasar Moretus III (1646 † 1696) de uitverkorene was, in wien het geslacht tot de gewenschte verheffing kwam. In 1692 werd hij geadeld door Karel II, en na eenige jaren verkreeg hij ook het privilege om het drukkersvak te blijven uitoefenen zonder zijn adeldom te verbeuren of aan de „noblesse te derogeeren”, zooals hij dat zelf heette in zijn erg verfranscht Vlaamsch. Nu is het buiten twijfel, dat Balthasar Moretus III in dit eerbewijs, naast de bevrediging van zijn eigen wenschen, ook de verwezenlijking zal gezien hebben van een droom van zijn heele geslacht. Met hem mocht tot werkelijkheid worden, wat verscheidene van zijn minder gelukkige voorgangers enkel als een fata morgana van hun verwachting hadden gekend.

De legendarische overlevering van Plantin's adellijke afkomst is bekend. Daar waar de Antwerpsche aartsdrukker zelf uitdrukkelijk wees op zijn plebeïschen oorsprong, vonden zijn rijkgeworden afstammelingen het geoorloofd hem, en niet het minst hun zelve, op grond van genealogische fantasieën, tot doorluchtigen voorvader, Charles de Tiercelin, seigneur de la Roche du Maine, toe te dichtten.

Balthasar Moretus I, Plantin's kleinzoon, scheen vast in die nevelachtige adellijke afkomst te gelooven, want in een stuk, dat hij in Januari 1606 aan den bisschop van Antwerpen en aan de kanunniken der hoofdkerk stuurde, om zijn broeder Melchior aan te bevelen, tot het verkrijgen van een plaats in het kapittel, maakte hij daar met nadruk gewag van. Plantin behoorde tot een adellijk geslacht, schreef Balthasar Moretus, maar hij moest aan een ouderen broeder het fortuin en het leengoed van zijn voorvaderen afstaan, en de beroemde drukker was zoo nederig, dat hij nooit het wapenschild van zijn aloude stamhuis wilde gebruiken en zelfs weigerde het aan wien ook bekend te maken.

Balthasar's broeder, Melchior, had blijkbaar dezelfde adellijke verzuchtingen. In 1597 liet hij op zijn academische thesis, gedrukt bij Jan Maes te Leuven en zijn vader op 24 November aangeboden, het wapenschild graveeren van de familie Gras of Grassis, waartoe zijn grootmoeder Ardiana Gras, behoorde.

De Moretussen bleven dit wapenschild steeds in stilte als het hunne beschouwen, want toen zij in 1692 tot den adelstand verheven werden, is het ditzelfde wapenschild, dat hun met enkele lichte wijzigingen wordt toegekend.

De secretaris van den raad van Brabant, Loyens, die zich veel moeite gaf om

Balthasar Moretus III aan den zoo vurig begeerden adeltitel te helpen, verlangde onder meer in een brief, gedagteekend op 7 October 1692, te ontvangen „den schildt van outs in de familie gebruyckt, . . . met sijne couleuren etc., om tot een waepen opgesteld te worden . . .” Dit schrijven van Loyens bewijst wel afdoende, dat de Moretussen het wapenschild der familie Gras voor het hunne bleven houden.

Er worden overigens verscheidene gevalletjes door de Plantinsche archieven aan het licht gebracht, die toonen hoe de Moretussen zich eigenmachtig en blazoën en andere adellijke prerogatieven toeëigenden, lang voor zij daartoe het recht hadden.

Wellicht werpt men ons tegen, dat dit alles kleine, persoonlijke feiten zijn, waarvan zou kunnen gezegd worden, dat de geschiedenis er zich niet hoeft mede bezig te houden, doch daartegen kan terecht ingebracht worden, dat de heele geschiedenis ten slotte voor een groot gedeelte maar een aaneenschakeling is van personalia, en niemand zal betwijfen, dat dergelijke trekjes uit het meer intieme leven der menschen, heel dikwijls een tijdperk beter laten begrijpen, dan wereldschokkende gebeurtenissen.

In 1655 moest de wapenheraut van Brabant en genealogisch van zijne Majesteit, ridder Peeter Albert de Launay, tegen Balthasar Moretus II en zijne familieleden wegens dergelijk vergrijp reeds een eerste maal optreden. De Launay „verthoont” aan den kanselier „hoedat t'synder kennisse gecomen is, dat die erfgenaemen van wijlen de Weduwe Moreti zich vervoordert hebben hunne carotschen te becleeden met baye ofte rouwe in vilipendentie van edele lieden ende directtelijk tegens die placcaeten van syne Majesteit. Hij bad hem „oversulcx . . . tordonneren aende voors erffgen. den voors. rouwe te weeren, ende die carotschen tontcleeden ofte dat t'selve geexecuteert worde bij autoriteyt publicq volgens dexecutorie daarvan sijnde ende de selve condennieren in boete gestatueert bij voors. placcaeten van sijne Majesteit.” Voor hetzelfde feit werden de erfgenamen Moretus het jaar nadien nog eens aangeklaagd door den „roy d'Armes” R. Dandelot, doch toen hun daar mededeeling van werd gedaan, konden zij bewijzen, dat De Launay reeds voor die zaak tegen hen „geactioneerd” had. In 1667 was het weer een andere overtreding! Op 23 Augustus werd door den wapenheraut De Launay aan Balthasar Moretus betekend, dat hij een boete van honderd en vijftig gulden te betalen had, omdat er in het register van de „benefactores” der bibliotheek in het College der Societeit Jesu te Halle, onder den naam van zijn voorzaat en broeder, Balthasar I, een adellijke wapen geteekend stond, waarop de Moretussen geen recht hadden.

Dit alles lezen wij in een brief, dien Balthasar Moretus op 24 Augustus 1667 aan den rector van het College te Halle heeft gezonden.

Balthasar Moretus verlangde verder, dat de paters het gewraakte blazoen zouden doen verdwijnen en hem zouden laten weten of er in het klooster bewijzen te vinden waren, waaruit kon afgeleid worden, dat een der Moretussen last had

BALTHASAR MORETUS II (1615 - 1674) DOOR JAC. VAN REESBROECK. I

gegeven om dit blazoen te gebruiken. Volgens de verklaring van den rector van Halle was het gebruiken van het blazoen enkel „door abus gheschiet”. Balthasar Moretus haastte zich om dit aan den wapenheraut mede te deelen.

De Antwerpsche drukker bepleit verder in dezen brief zijn onschuld en verklaart nooit eenig ander teeken gebruikt te hebben, dan het drukkersmerk van Plantin. De brief aan den wapenheraut sluit met een poging om diens welwillendheid op te wekken. . . . Is dat nu enkel een blijk van belanglooze liefvalligheid of wat wij op zijn zachtst een „captatio benevolentiae” zouden noemen?

Het belang van deze correspondentie ligt niet zoozeer in de vraag of de Moretussen zich zelve schuldig hadden gemaakt aan deze onrechtvaardige toeëigening van een blazoen, als wel in het feit, dat er bij hun naam op het boek van de „benefactores” van het College te Halle een blazoen voorkwam. Hadden zij zelf daartoe geen last gegeven, dan werd het wapenschild daar toch aangebracht door paters, die de Moretussen voor edellieden hielden en heraldieke teekenen kenden, „den schildt van oudts in de familie ghebruyckt”, die vijf en twintig jaren later toch

het werkelijke wapen van hun geslacht werd. Wij zullen ons zeker niet te ver wagen als wij onderstellen, dat Balthasar Moretus II, niettegenstaande al zijn verklaringen aan den wapenheraut, toch den adeltitel begeerde, en in de hoop leefde, dat die hem of zijn opvolger toch eens zou te beurt vallen. Het komt ons voor, dat de opvoeding van Balthasar II aan zijn zoon gegeven, er als het ware op berekend was om hem in staat te stellen naast personen van kwaliteit, zooals men destijds gaarne zegde, en vooral naast edellieden, een goed figuur maken. Wij kennen die opvoedingsmethode uit een eigenaardig document, in de Plantijnsche archieven bewaard, namelijk de *Règle journalière, laquelle d'icy en avant se debvra observer par Balthasar Moretus le jeune*, overgedrukt in Max Roose's werk *Christophe Plantin*.

De verdienstelijke Plantinkenner stelt het voor alsof dit stuk de regeling aangeeft van de dagelijksche bezigheden van Balth. Moretus II in zijn eerste jeugd. Balthasar II zou dit dagprogramma hebben neergeschreven „du vivant et dans

les dernières années de la vie de son père”. Dit is zeker een vergissing want Balthasar II werd geboren in 1615 en zijn vader, Jan Moretus II, stierf reeds in 1618. Het is stellig niet op minder dan drie-jarigen leeftijd, dat Balthasar II in staat was een *Règle journalière* te schrijven. Onder de opgegeven dagelijksche verplichtingen komen overigens ook lezingen voor „en un livre François, qui à présent est l'Histoire de Flandre de Strade”. Nu verscheen de oudste Fransche vertaling van dit werk, de „*Histoire de la guerre de Flandre*” van den

ANNA GOOS, VROUW VAN MORETUS II, DOOR JAC. VAN REESBROECK.

pater Jezuiet Famianus Strada, eerst in 1649 te Parijs bij August Courbé. Zoo was Balthazar II reeds vier en dertig jaren oud toen dit boek verscheen en de lezing er van kon hem onmogelijk in zijn kinderjaren zijn opgelegd.

Die *Règle journalière* is dus zonder eenigen twijfel door Balthasar II opgesteld, met het oog op de opvoeding van zijn zoon Balthasar III, geboren in 1646, de hoop van het geslacht, over de vont gehouden door Jan de la Flie en Juffrouw Clara Moens, en bij den doop vereerd „voor een gedenkenisse met een schoone silvere fruytschotel met de dry koningen in 't midden,” door den peter, en een idem, met de historie van St.-Anna en Joachim, door de meter.

Uit het voorgeschreven regiem van redematige tucht, met haast wiskundige indeeling van 't dagbedrijf, spreken zeer duidelijk de drie groote bekommelingen van den vader en, laten wij zeggen, van het heele geslacht der Moretussen in de zeventiende eeuw: een diepe vroomheid, de overgeblevene liefde voor het drukkersvak en naast den Vlaamsch burgelijken zin voor orde en zindelijkheid, een zeer kenmerkende belangstelling voor vormelijkheid en ceremonieuse beleefdheid, die zeker wijst op het voornamen gezelschapsleven, waaraan die Antwerpsche patriciërs deelnamen en waarop zij hun afstammelingen zoo vroeg mogelijk zochten voor te bereiden.

Voor zeven uur 's morgens moest de jonge Moretus naar al die eischen van deftigheid, voorzien zijn van bet en handlubben. Toen hij kwart na elf dagelijks naar de mis ging, moest hij zijn haren opnieuw kammen, zijn hoed netjes afborstelen, er weer voor zorgen dat zijn bef in orde was en zijn mantel zoo zwierig mogelijk in de plooi leggen. Er werd hem goed op het hart gedrukt, al de bekenden heel beleefd te groeten. Bij het noenmaal moest hij zich zeer gemanierd en gedienschtig voordoen, zich niet bemorsen, zich matig van vleesch bedienen, na elk stukje vleesch brood gebruiken, enz. Hij mocht niet te vlug of niet te langzaam eten, en hij moest er steeds op waken „de contenir de bonne manière, droit et gay”.

Elken morgen kreeg hij muziekles en moest hij uit Strada lezen om goed Fransch te leeren. Ook had hij dagelijks eenige Latijnsche brieven uit zijn vaders copyboeken te vertalen en over te schrijven, en op den koop toe eenige rekenoefeningen te maken. Intusschen moest hij op bepaalde uren de drukkerij bezoeken, het werk der gezellen nagaan en zoo er iets niet in orde was, hun de noodige opmerkingen maken. Voor het overige had hij nog het werk te verrichten, dat vader hem oplegde.

Dit is wel de opvoeding die paste voor een toekomstig nijverheidshoofd, die ook „homme du monde” moest zijn en misschien wel „edelman” kon worden.

Jacob van Reesbroeck, gewezen meester van het Lucas-gilde, schilderde het portret van Balthasar Moretus III toen deze veertien jaren was. Daar staat de jonge Antwerpsche patriciërszoon werkelijk als het toonbeeld van deftigheid, dat zijn ouders van hem wenschten te maken. Ietwat wekelijks van uitzicht, met zijn lange, goed verzorgde lokken, zijn grooten platten kraag, zijn stemmig zwart kleed met bouffanten en spleten, en eenige rooskleurige zijden linten, die op al dat ietwat ouwelijk donker, gelukkig toch een beetje jeugdfrischheid leggen, lijkt hij wel degelijk het product van de voorgeschreven opvoeding. Zoo zag Balth. III er uit, toen zijn vader hem in 1660 naar Parijs bracht en hem toevertrouwde aan Mr. Le Gay, Seigneur de Morfontaine, die nu moest zorgen voor de voltooiing van zijn opvoeding. Balthasar bleef daar twee en een half jaar.

BALTHASAR MORETUS III (1646 – 1696) DOOR JAC. VAN REESBROECK

Balthasar Moretus II schreef een journaal van deze reis naar Parijs, en zeker is er niets beter geschikt om ons een juist denkbeeld te geven der mentaliteit van den Antwerpschen patriciër-drukker dan dit verslag, waaruit blijkt, dat hij naast de belangstelling voor de zaken en mensen van zijn vak, vooral beheerscht wordt door een groote bewondering voor alles wat de titelatuur, de gewoonten en het weelde-leven van den adel betreft. Het is een bekende waarheid, dat men altijd min of meer ziet zooals men zelf is. In dit opzicht verdient dit reisboek wel, dat wij er even bij stil staan. Vader en zoon werden uitgeleide gedaan op 26 Augustus door moeder, broeder Johannes Jacobus, kozijn Franciscus de Sweert, en de „Maerte Mayken” tot in

Brussel, waar zij logeerden bij Jan Leonard. 's Anderendaags vertrokken de reizigers in een „carotse met zes peerden" over Halle, Soignies, Bergen, Valenciën, Kameryk, Péronne, Roye, Gournay, Pont St-Maxence, Louvre en Paris, St-Denis, St-Cloud naar Parijs, waar zij „gelogheert waren ten huysse van Monsr Fredericq

FREDERIK LEONARD, AARTSDRUKKER VAN DEN FRANSCHEN KONING.

Leonard à l'Ecu de Venise" in de rue St-Jacques. Deze bekende boekhandelaar van Brusselsche atkomst, die destijds bij Balthasar Moretus in de leer was en in 1667 „imprimeur du roi" werd te Parijs, had er voor gezorgd, dat zijn Antwerpsche vriend met de Parijzer Collega's dikwijls samen kwam. Zoo had hij onder andere een feestmaal ingericht, waar de „naevolghende boeckverkoopers van Parijs te gast" waren: „René Vitrey, Seb. ende Gabriel Cramiosy, Becket, Billaine, Courbé, Le Petit ende Balart, met dewelcke (de Moretussen) den gantschen naemiddagh vrolyck" doorbrachten. Op een anderen dag waren zij te gast bij Cramoisy „alwaer (sij) tot den avont toe ghoet chier ghemaeckt hebben". Ook deden zij uitstapjes te zamen, onder andere naar Essen, een dorp nabij Corbeil, waar zij het landgoed bezochten van Monsr d'Esselin, „in hetwelck seer schoone fonteynen (waren), tot dewelcke het water met een wonder instrument van eenen watermeulen boven ghebracht (werd). In de selve fonteynen (was) eenen touter boven het water, waer op Sr Fred. Leonard touterende, in het water viel." Een andere maal werden zij ontvangen bij Monsr Becket „met de compagnie der Boeckverkoopers". Ook de boekhandelaar Le Petit „tracteerde" hen. En toen Balthasar Moretus II Parijs

verliet op 29 September, vergezelde hem tot aan de „carotse met dewelcke hij nae Brussel soude vertrekken", Monsr Gabriel Sramosy, Le Petit, Fred Leonard, Bernard, Billaine en Piget, allen bevriende boekhandelaars.

Opgetogen spreekt Moretus van de mooie bibliotheken en drukkerijen, die hij met zijn zoon te Parijs bezocht. Zoo onder andere van de „Bibliotheque van Monsr de Thou, ambassadeur in Hollant, alwaer zijn Bibliothecarius was Monsr de Riddere, ende als gheleerden persoon onderhouden (werd) Monsr Bidlialdus, — de Bibliotheque van den Grooten Cancellier van Vranckrijk, Monsr de Segulier, seer schoon, soo van ghedruckte als van gheschreven boecken, dewelcke eenen grooten thresoor weert sijn, — de boekerij van het Jezuieten-College te Clermont, dewelcke in menichte van boecken te boven gaet die van Antwerpen, — de bibliotheek van den Kardinaal de Richelieu in de Sorbonne, — 's konings drukkerij in de Louvre, — de bibliotheek van de abdij St-Victor, — de seer curieuse Bibliotheque, soo van manuscripten als ghedruckte boecken in de abdij van St-Garmain des Prés, — de fraye Bibliotheque van Mijnheer den Abbé de Marolles, bij denwelcken in materie van curieusiteyten van printen meer te sien is, als dat in ghansch Nederlandt t'samen te vinden soude wesen, — de Bibliotheque van Cardinal Mazarin, dewelcke seer schoon is, naementlijk in Manuscripten, ende onder andere vele seer curieus afgheset (verlucht), — de Bibliotheque van Monsr Petavius, alwaer schoone Manuscripten waeren 150 stucken seer curieus ende rare. Hij hadde aen de Coninghinne van Sweden om 40000 guldens Manuscripten vercocht, — de Bibliotheque van den Coningh, in dewelcke (was) de ghansche Bibliotheque van Monsr du Puis, alias Puteanus. Deselve Conincks bibliotheque (bestond) meest in schoone manuscripten, wel 4000 in ghetal, — de bibliotheque van den prior der Carthuysers, waer in de curieusheyt te verwonderen was, ende de menichte van boecken voor een particuliere bibliotheque". — Geen der groote Parijzer boekenverzamelingen was dus aan de belangstellende nieuwsgierigheid der Antwerpsche reizigers ontsnapt.

Al even gretig gingen ze de paleizen, „speelhuysen" en „plaisante hoven" van den grooten en kleinen adel bekijken en het voorspel van de vorstelijke staatsie in de Fransche hoofdstad had voor hen een buitengewone aantrekkelijkheid. Toen Balthasar Moretus III achttien jaar oud was, in 1664, ondernam hij een reis over Duitschland naar Rome, om langs Parijs terug te keeren. Dit was de classieke reis der jonge Nederlanders, kunstenaars en zoons van goeden huize, naar Italië, naar het land van schoonheid, geleerdheid en elegancie. Moretus vertrok in gezelschap van zijn oom Hendrik Hillewerpe, die een jaar en zes

weken na den dood van zijn vrouw Margaretha Goos, priester was geworden, in 1660; een anderen oom Petrus Goos; den licentiaat Tholincx en den heer Van Immerseel, clericus regulario minor.

Van die reis, die zeker als voltooiing zijner opvoeding bedoeld was, heeft de jonge Moretus, evenals zijn vader van de Parijsche reis, een trouw verslag nagelaten, een soort van Italiaansch *Reis-beuchenis*, zooals de drost Hooft er 64 jaren vroeger een schreef. Het is een psychologisch document, waaruit wij leeren, dat bij dien drukkerszoon-candidaat-edelman, nog meer dan bij zijn vader, de belangstelling bijna uitsluitend ging naar alles wat met boeken en drukken in verband stond en vooral naar alles wat de luxe en den rijkdom der hoogere standen betrof. Bij Balthasar III openbaart zich bovendien nog een zeer sterke vroomheid en een onloochebare bekommring voor comfort en een goed leven.

In vier „carotsen” deden de vrienden de reizigers uitgeleide totaan Wijneghem, waar ze eerst van het miraculeuze O. L. V. Beeld een gunstige reis afsmeekten. Daarna ging het over Turnhout, waar ze logeerden in de *Keulsche Kerre*, naar Roermonde, Keulen, Mainz, Frankfort, Darmstadt, Heidelberg, Ulm, Augsburg, München, Insbruck, Trente, Treviso, Mestre, Venetië, Rimini, Pesaro, Tolentino, Assizië, Spolete en Rome. Van deze laatste stad uit, bezochten zij Napels, het bad Baja en het eiland Capri. Na gedurende eenigen tijd nog te Rome verbleven te hebben, kwamen zij over Sienna, Florence, Bologna, Modena, Parma, Genua en Milaan naar Frankrijk, waar ze Lyon, Nevers, La Charité, Gyan, Orléans en Parijs bezoeken, vooraleer naar Antwerpen terug te keeren. Op deze reis, onder de hoede van O. L. V. van Wijneghem begonnen, en geleid door een priester en een minderbroeder, liet Balthasar Moretus geen bidplaats, geen miraculeus beeld, geen relikwie van welken aard ook, onbezocht, en in zijn reisdagboek teekende hij al die vrome pelgrimagies nauwgezet en met een soort van zaligen eerbied aan.

Hierbij is het wellicht ook van belang aan te stippen, hoe bij dien zeventiende-eeuwschen jongen Antwerpenaar de joden-afkeer zeer levendig was.

Te Keulen, waar hij met zijn gezelschap in de nabijheid van het ghetto logeerde, had hij reeds aangeteekend dat de Joden „met recht ballinghen (waren) van dese stadt, rustplaatse van soo menichte reliquien, die wij aldaer ghesien hebben.” Vond die vrome Vlaming zijn behagen in het romantisch kleurige der Italiaansche devotie, hij kon zich minder verzoenen met de soms ergerlijke vuilnis van sommige Italiaansche gasthoven. De spreekwoordelijke zindelijkheid van de oude Vlaamsche burgerhuizen met hun wellust van verschgewassen, naar lavendel

geurend linnen, was hier ver te zoeken, en het zijn bittere klachten die de zoon der Moretussen over dat gemis laat hooren. „De bedden en de lakens sijn daer soms soo vuyl,” schrijft hij, „om wat oorsace dit landt van vieze (kieskeurige) personen niet en dient ghefrepenteert te wesen.” En elders zegt hij niet zonder humor: „De hostes ende padroni di hostaria van dese contreyen sijn seer affabel ende siviël ende seer groot van beloften, seghende van alle Exquisita te hebben en te willen voorbrengen, maer als wanneer men in de camer ende ad rem is comende vergeten sij hunne beloften, seer qualijck trackterende, de bedden deckende met ongewassen vuyl incoli, welke is nietalleenlyck de coutume in Toscanen, maer heel Italien door ende principalyck in het ryck van Napels.” Daarentegen is hij vol lof voor de zindelijkheid van de gasthoven te Orléans. „In de herbergen”, schrijft hij over die stad, „wordt men seer net ende wel ghedient met seer wit lijnwaet, dat in Vranckrijck raer ende wonder schijnt te wesen.”

Een ware bron van genot voor den jongen Moretus was het vertoon van de luxe der grooten. Overal blijft hij daarbij stil en bekijkt het met aandachtige bewondering, waarmede bijvoorbeeld een S. Vranckx zijn bekend Venetiaansch feest uit het Brusselsche Museum schilderde. Paleizen, kasteelen, theaters, parken, „perspectieven”, fonteinen, „piqueerplaatsen”, maliebanen, wapenhandel, enz., wekken overal zijn opmerkzaamheid. Uit zijn reisverhaal blijkt ook, dat Italië toen nog altijd het geroemde land van paardensport en carnavalvreugde was, zooals Jan Sadeler het op zijn bekende allegorische print *Italia*, naar de teekening van Hans van Aken, reeds op het einde der zestiende eeuw had doen uitschijnen.

Evenals in het verslag van zijn vader over de reis naar de Fransche hoofdstad, maakt Balthasar III in zijn Italiaansch dagboek ook steeds zorgvuldig melding van alles wat wetenschap, boeken en drukkunst aanbelangt. Te Pesaro gewaagt hij van de oude hertogelijke bibliotheek, die toen reeds naar het Vaticaan was overgebracht, en waarin zich bevonden vele boeken in de Syrische, Arabische, Turksche en andere talen, alsook „differente manuscripten verciert met vele schoone gheminiatureerde Bellekens”. Deze bibliotheek werd geschat, schrijft Moretus, op eene waarde van twintig duizend kronen. De Bibliotheca Vaticana, getuigt hij, „is wonder om te sien”, alles is er te vinden, onder andere „uytnemende manuscripta en andere originelen, als de Opera Divi Thoma”. Zij was „vergroot ende vermenichvuldicht van differente Pausen ende principalyck van de bibliotheken van den Duck d’Urbino en voorts van den tegenwoordigen Paus Alexander Septimus”. Deze „bibliotheke is verdeelt in diversche groote

Camers ende Galerijen van dewelcke eene seer constich doorschildert met diversche disegni. Den Bibliothecarius deser is Monsignore Accargio van de welcke dat seer groote eere ontfangen soo in het ghene aengaet de Bibliotheca Vaticana als in andere: "Te Florence bewondert hij niet alleen de bibliotheek met Latijnsche en Grieksche handschriften naast de St. Lorenzokerk, maar ook en vooral de „Cabinetten ende rariteyts camers" van de hertogen van Medici, waarvan hij vele wonderen met welgevallen opsomt, onder andere de gebruikelijke tooi van zestiende en zeventiende eeuwse bibliotheken: „een Sphera ende Globus Terrestris van ssucken groote dat niet en meyne", beweert Moretus, „ieverinckx dieghelijcke te wesen". Hij bezocht te Rome in het College der Jezuieten de kamer van Pater Kricherus, waar „differante rariteyten" van te zien waren; te Napels de kamer van Thomas van Aquino.

Te Bologna heeft hij het over de „fameuse universiteyt, diende soo tot allerleyde studien als andere exercicien te weten tot dressereren van Perden, om de wapenen te handelen ende andere dierghelijcke." Over de hoogeschool te Orléans weet hij ook een en ander van belang te vertellen: „De goede loechte ende de ghelegentheyte van de plaetse," schrijft hij, „sijn oorsake van den grooten toevlucht van studenten tot dese universiteyt welcke alhier in de vermaerste ende ghefrequentierste van Gheheel Vranckrijck." De taal, die men te Orléans spreekt, wordt gehouden voor de mooiste van het land, „om wat oorsake dat vele uytlanders alhier commen wonen, deene om copmanschape te drijven, ander om te studeeren ende andere om de tale te leeren." Vooral de Duitschers zenden hun zoons om die redenen naar Orléans, waar zij „grote previligien gheniten ende hebben eene bibliotheke dewelcke daghelyckx seer vermeerdert wordt door de studenten die meest alle tot eeuwighe memorie daer eenighe schoone boecken vereeren als wanneer zij hunnen cours voldaan hebben." Te Rome had hem ook getroffen de drukkerij van het College van Geloofspropaganda; als een harer merkwaardigheden geeft hij op, dat ze voorzien was van vier en twintig verschillende matrijzen alphabetten. Hier ook zouden nog veel meer bijzonderheden kunnen aangestipt worden, waaruit Moretus' liefhebberij voor studie en boeken spreekt, maar liever wijzen wij nog even op zijn ontmoeting met enkele vakgenooten en klanten van vader Moretus.

Te Francfort, waar hij aankwam op het eind van de Herfstjaarmarkt, werd hij ontvangen en grootelijckx ghetraecteert door Monsieur Oort en M. Jelan du Fay, met wie hij Mr. Blaeu den jongman bezocht. Uit brieven van vader Moretus aan Andreas Fries en aan vader Johan Blaeu te Amsterdam, weten wij, dat de jongste Blaeu op dat oogenblik te Francfort ziek lag.

„Mijn outsten soene", schrijft de Antwerpsche drukker aan zijn Amsterdamschen collega, „is over een maent in goede companie nae Italiën vertrocken, denwelcken op den 13 der voorleden maent mij uyt Francfort geschreven heeft aldaer Mijnheer Ul. sone besocht te hebben, die seer cranck was, maer scheen op de betere sijde te wesen."

Overal waar de Antwerpsche drukkerij in de bezochte steden klanten had, ging de jonge Moretus tot hen. Daar wordt in het reisverhaal niet altijd over gesproken, maar dat weten wij toch uit het bewaarde klad van zekere brieven van Balthasar II. Dit was b.v. het geval met Blaise Denersin en met Sigre Cornelio de Wael, beiden boekhandelaars te Rome. Aan dezen laatsten schreef vader Moretus op 17 April 1665: „Mijnen Heer Swaegher met sijne Compagnie (is) seer voorspoedich in goede ghesondtheyt alhier gheariveert op 4 deser, dewelcke Ul. van herten doen groeten ende bedancken voor de eere ende vrintschappe van Ul. tot Romē ontfanghen ghelijck ick particulierlijck doen voor deghene aen mijnen sone bewesen hebt."

Ook te Lyon zien wij den jongen Motetus en zijne compagnie door tal van aldaar bekende drukkers-boekhandelaars zeer vriendschappelijck bejegenen. Dit begon al bij zijn aankomst. Op het tolkantoor werden de „onvrije goederen" der Antwerpenaren „geconfiskeert" ter zake van een verwaarloosde formaliteit. Toen riepen zij de hulp in van den zoon van den drukker Anisson, die wist te bewerken, dat de goederen hun terug geschonken werden, „mits de gherechticheyt ende eene cortoisie daer voor te betalen." Met denzelfden vriend bezichtigden zij de stad en gingen zij o.m. de drukkers Boissat en Remeus bezoeken, „de welcke (hun) de eere deden van hun logement te prescuteren". Zij werden ook „des noenens ghetraecteert tot Monsr Boissat" en toen zij Lyon verlieten werden zij tot een heel eind buiten de stad te paard vergezeld door „Messieurs Boissat ende sen sone van Monsieur Demeu". Zoowel Laurent Anisson, Horace Boissat, Georges Remeus als Michel Demeu waren goede klanten met wie het Antwerpsche huis een drukke correspondentie onderhield.

Balthasar Moretus II kon zijn zoon dergelijcke reizen en al wat verder bij zijn opleiding tot echt patriciër-aspirant-edelman behoorde, goed bekostigen. Bij het opmaken van een inventaris van zijn goederen in 1662, had hij vastgesteld dat zijn fortuin 341.000 gulden bedroeg, wat overeenkwam met ongeveer twee miljoen franc, voor den oorlog.

Het materiaal der drukkerij: poinsoenen, matrijzen, letteren, houten en koperen platen, persen, enz., komen in dit bezit voor een waarde van 24.000 gulden; de bibliotheken voor 20.000 gulden; de huizing *De Gouden Passer*, door

Balthasar II vergroot en verbeterd door toevoeging van het huis *De Lelie*, voor 45.000 gulden; de juweelen die hij „ten houwelycken staet comende vereert heeft aen sijne huisvrouw Jouffr. Anna Goos,” voor 6039 gulden. Verder meldt de inventaris naast comptante penningen, schuldvorderingen en lijfrenten nog tal van landerijen en huizen, zooals *St-Marcus* op de Schoenmarkt, *De Bonte Huyt* in de Hoogstraat, *Het Vosken*, *De Houten Passer* en *De Ijzeren Passer* in de H. Geeststraat, en den *Speelhof*, ghelegen tot Berchem op den hoek van de Capelle Lye, teghen over de vervallen Capelle, met de huysinghe daer op staende.”

Dit buitengoed behoorde aan de familie sedert 1581. Plantin kocht toen den hof en liet er het huis opbouwen. Op 8 Juli 1658 had Balthasar II dit landverblijf vergroot met een anderen daaraan palende spelehof, die hij kocht van de wijlen Christoffel Moerentorf. Op dit oogenblik besloeg het goed „met mueren, huysinghe, haeghen ende half grachten” een oppervlakte van 90 roeden. Balthasar II en zijn gezin maakten stellig veel gebruik van dit landgoed. Zoo wist hij heel nauwkeurig te zeggen, dat het „van de uiterste baillie van St-Jorispoorte 2200 passen geleghen was”, waarbij nog 1500 passen moesten gevoegd worden van zijn huis op de Vrijdagmarkt tot aan „de uiterste baillie van de St-Jorispoorte, (aldus door Balth. Moretus ghemeten op 28 Februari 1659)”. In het lommer der Berchemsche boomen gingen de kinderen spelen, werden de vrienden ontvangen, soms ook gehuisvest en in geval van ziekte was dit landgoed een wijkplaats waar rust en herstel werd gezocht. Zoo ging Balthasar's huisvrouw, Anna Goos, in 1659, „zeer weekelijk” zijnde, daar drie maanden lange „het Spawaeter” drinken, doch toen dit weinig baatte, werd zij naar Spa zelf gebracht, waar zij de gezondheid terugvond. In 1671 toen Balthasar zelf aan „de swarte galle” leed, ging hij gedurende zes weken te Berchem het Spawater drinken, „waerdoor wederom (zijne) vorighe gesontheit becomen heeft”.

Niet alleen door hun rijkdom en familie-overleveringen stonden de Moretussen reeds hoog in aanzien, maar verscheidene hunner nabije en verwijderde verwanten bekleedden zoowel wereldlijke als geestelijke waardigheden. Wij noemen Jan de la Flie, Balthasar's neef en Jan van Meurs, zijn groot-oom, die beide schepenen der stad Antwerpen waren.

Waar het er op aan kwam zijn stand hoog te houden, bleef Balthasar II niet in gebreke. Echt vorstelijk wist hij zijn vrienden te onthalen als 't pas gaf, doch tevens hield hij als een echte handelman voorbeeldig nota van alles wat hem dergelijke ontvangsten en feestmalen kostten. Wij weten niet wat het meest te bewonderen, of de gulle, weelderige inrichting van zijn banketten of de

zakelijke stiptheid, waarmede hij in zijn „memorieboeckxen” alles aantekende wat hij daarvoor uitgaf.

Eene gebeurtenis waar Balthasar II groote waarde aan hechtte, was de verkiezing van zijn zoon Balthasar III met zijn oom Petrus Goos te gelijk, tot „lofmeester” van de Onze-Lieve-Vrouwe-Kapel op 26 Januari 1670. Dit was de aanleiding tot een heele reeks ontvangsten, kleine en groote maaltijden in de drukkerij van den *Gulden Passer*, gedurende de jaren 1670 en 1671.

De zorgvuldig bewaarde rekeningen dier feesten werpen de deuren open van de keukens en eetzaalen der Moretussen, en laten ons epische stillevens van paarlemoerig glimmende visch — versch van de laatste tij — van vleesch, wild, gevogelte en groente, van wijn en banket, en alle denkbare tafelweelde, kleurig en overvloedig als in de vette keukens van een F. Snijders, een A. van Utrecht, een Jan Fijt, een P. Boel of een Pauwel de Vos. Als wij die drommen van gerechten hier vermeld zien, dan begrijpen wij waarom Jordaens een goed deel van zijn leven doorbracht met schilderen van welgedane eters! Dit was een malsch, grootsch brok leven van de menschen van zijn ras en tijd, de apotheose van een deel van den Brabantschen overvloed.

De feestenreeks begint met het thuisbrengen van Mijnheer Balthasar Moretus den jonge, na zijn aanstelling tot Lofmeester (29 Februari 1670). Dit was een nog betrekkelijk bescheiden ontvangst met „8 potten renschen wijn, osters, tong, saucisse de Bologne, anchues, parmesaen” en een appetijtelijke verscheidenheid van „banckets, waaronder Napelsche Mostachiolen, ghecandeliseerde oraniën, spistachen, effen amandelen, suyckere roskilles, drooghe sucaden, makarons en boccades”.

Daarna was het een „ontbijt ende avontmaaltijt voor het omgaen van Onse L. Vrouwe Lofmeesters” op 18 Maart 1671, een vischfestijn van „elebodd, cabilliau, salm, 850 osters” en „groenen visch” als „palinck, spierinck, carpels, snoecken en cleyn snoecken om te backen ende braeden”. Verder kwamen daar al de reeds vermelde banket-soorten weer ter tafel, met de noodige hoeveelheid Rijnwijn, ditmaal in gezelschap van „8 potten franschen wijn”.

Kort daarop was het de „Maeltijt van onze L. Vrouwe Lofmeesters op Sint Michiels-dag des jaers 1671”. Als eerste gerecht rukten aan 2 capuyn pasteyen, 3 kalikoeten, 5 schotels gestoofde capuynen, 5 id. swesers en hane cammen, 5 id. rouw osters, 5 id. vincken en uyen. 5 id. blomcoolen, 5 id. fonges, 5 id. poilles fricasses, 5 id. cappers en 5 id. patrijsen. Als tweede gerecht verschenen 2 capuyn-pasteyen, 3 kalikoeten, 5 schotelen sneppen, 5 id. leeuwerckers, 5 amandel-tourten, 5 schotelen tongen, 5 id. ghebraden swesers, 5 id. capuynen,

5 id. salaet, 5 id. ghebraden osters, 5 id. olijven, 5 id. limonen. Bij het „bancketgherecht” kwamen dan nog de bekende Mostachiolen, bocades, enz., aangevuld met „Machepainen, amandel-bisquit, muskes letteren en rooskens”, de weelde volledigen. Daar was nog een avondmaaltijd voor de lofmeesters op 6 Maart 1677

ANNA MARIA DE NEUF, ECHTGENOOTE VAN BALTHASAR MORETUS III.

en dan nog een in de cappel van Onze Lieve Vrouwe op 24 Mei 1672, maar de kroon werd op dit alles gezet door de(n) groote(n) maeltijt, die gegeven werd, over drie dagen verdeeld, op 24, 25 en 26 Januari 1672. De gerechten waren nog afgewisselder en overvloediger dan bij de reeds vermelde gelegenheden. Het zou ons te ver leiden, indien wij ze hier opsomden, het zij voldoende, om een dunk te geven van den omvang dier vorstelijke festijnen, even te melden dat „de summa in alles” van de onkosten tot 942.11 gulden beliep, meer dan 5400 fr. voor den oorlog. Een andere gelegenheid, waarbij Balthasar II even royaal tracteerde, was het huwelijk van zijn oudsten zoon Balthasar III met Anna Marie de Neuf, dochter van Simon, Heer van Hooghelande. Een uitstekende partij! Een familie die ook haar plaats kreeg in de rangen van den adel en zeer rijk was. Anna erfde van haar moeder Jouffrouwe Anna Steymans, een geheele reeks huizen: den Paus Clemens, bij de nieuwe Borse, den Gulden Voetboge, in de Borcht, de Halff Maene op den Couwenbergh, Het Haesken in de Lange Nieuwstraat, enz. — Van haar zuster Jouffrouwe Maria Margaretha de Neuf, „geprofessiet in 't Clooster van de Ursulinen binnen Mechelen”, erfde zij naast

haar broeder Jonker Simon de Neuf, voorscheper der stad, het huis den Coninck Balthasar, in de Lange Nieuwstraat, het huis genaamd Heyligh Graff op den hoek der Vleminckstraat, vier huizen op den Dries, den Witten Draeck en het Gulden Hoefijzer in de Nieuwstad, enz. Verder had ze haar aandeel in huizen te Brussel, landen onder Lillo, Stabroeck en Beirendrecht, de Steenen Hoeve te Hoboken, en nog veel meer.

Het huwelijk van Balthasar III werd ingezegend op 20 Juni 1673. Daarbij werd door de familie De Neuf een feest ingericht, waarop vader Moretus antwoordde met een reusachtigen „weermaeltijt” op 9 Juli en de twee volgende dagen. De „memorie van allen den onkosten ghedaen” bij die gelegenheid is ook tot ons gekomen en opent weer een uitzicht op de weelderigste paradijzen der tafelenietingen. Het totaal van de uitgaven steeg tot de som van 1667 gl. 4 3/4 st., zoowat 10.000 fr. voor den oorlog!

Het was niet alleen ter gelegenheid van bruiloften, dat dergelijke feesten werden gevierd. Ook naar aanleiding van de eerste mis, gelezen door den vijfden zoon van Balthazar II, Kannunick Franciscus Moretus, in de Kathedrale van O. L. V. op 20 October 1682, zat Gargantua te Antwerpen aan tafel.

Balthasar was toen reeds acht jaren dood, maar zijn huisvrouw hield de oude overlevering der reuzenmaaltijden in eere, en met evenveel zorgvuldigheid als haar man, teekende zij in het „memorieboecxken” al de uitgaven op.

Hoe weelderig het was in de Plantijnsche huizing op het einde der zestiende en nog veel meer in de zeventiende eeuw kunnen wij ons licht voor stellen, wanneer wij het huidige Museum doorloopen en het kunstwerk en huisraad bewonderen dat daar nog bewaard wordt. Nochtans blijft onze schatting beneden de werkelijkheid wanneer ze alleen steunt op hetgeen daar nog aanwezig is. Veel van het mooie en rijke, dat zich daar in vroegere eeuwen bevond, werd noodzakelijk bij erfenisdeelingen in verschillende richting verspreid. En nu is het weer een van de menigvuldige vreugden, die wij aan de oude archief-papieren te danken hebben, een volledig overzicht te kunnen nemen op alle voorwerpen van waarde, die Balthasar III en zijn huisvrouw Anna de Neuf bezaten. De ganzepen van notaris Philips Maria Francot zorgde daarvoor, toen hij den inventaris der goederen van Jonkvrouwe Anna Maria de Neuf, weduwe van Balthasar III, in het jaar 1714 zoo voortreffelijk opschreef.

Wij zullen niet stil blijven bij de opgave der „contante penningen”, „gouden specien”, eigendomsbrieven van onroerende goederen, renten, wisselbrieven, obligatiën, „Loten in de hollantsche Loterye van 1712,” „actien op de Loterye van Londen 1711,” openstaande schuldvorderingen, en den verderen overvloed

van waarden allerlei. Wij maken geen melding van alles wat hier over de drukkerij en den boekhandel wordt opgegeven.

Wij wandelen maar door de menigvuldige kamers, die meest alle een eigen naam dragen zooals: „de cleyne marmere caemer”, „de caemer van Lipsius”, „de groene caemer”, „de purpere caemer” enz., bijna alle behangen met keurig goudleer, speciaal in den inventaris vermeld, met gebloemde damast of „tapijten verbeeldende landschappen met figueren”: Wij vinden er in alle hoeken en kanten rijke en smaakvolle meubels: mans- en vrouwestoelen van „Spaens houdt”, „met Spaens leer”, fluweel en zijde bekleed, „scribaenen met silver beslaeghen”, „ingeleyde taeffelen van schiltpadde”, spiegels, kasten en „mena-geerkens gegarniert met fijne postelijnen”, „een gesneden houte toilette”, „geschielderde Thé-Tafeltiens”, ledikanten met violet of groen zijden, of „root Damasten” behangsel, „een licit d'Ange met vergulde voeten”, „een Indiaens casken met costelycke medicamenten”, knielbanken, schabellen, „een Billardspel met sijne toebehoorten”, en wat nog al meer.

En overal zeldzame kleinigheden: Christus- en heiligen beelden van albast, crucifixen van schiltpad en palmhout, „een groot Agnus Dei van Innocentius den elfsten in een koper vergulde reliquaire”, „eenen Christus aende Colonne van wasse in een glaese casse”, wijwatervaten, „ciocolat- en thétaskens met schoteltiens”, porseleinen teilen en kommen, „een tictac-bardt”, „serpentine-pottekens”, „caskens” geschilderd of bekleed met fluweel. „Indiaense pottekens ende cocusnoten”, Delftsche, Indiaansche en Chineesche vazen en kandelaren, „glaese schotels en tellioren” en ettelijke zeldzame voorwerpen meer, waaronder wij toch nog aanstippen moeten dat „stuck Eenhoren lanck tusschen de drye a vier voeten 't gene gemeyn is inde Familie”, hetwelk ons aantoonst dat het geloof in giftenwerende kracht van den legendarischen unicornis, ook bij de Moretussen ingang had gevonden.

Het zilverwerk, — van de prozaische lampetten, waterpotten, „spoubexkens”, „lobschotels”, kleine en groote „cauffoirkens”, bedpannen, „snutters met den snutterback”, — over de kandelaren, tafelserviezen, lepels en vorken, fruitschalen, waaronder één met den passer, het oude Plantijnsche drukkersmerk, spiegelmonturen, bekers, enz. — naar de „wijdwater vatiens”, „de spellexkens”, de „gouden klaeters”, de „spongiedooskens”, het „sienbuysken”, de „poyerdoosen met den quispel” en de zoo echt lokaal zeventiende eeuwsche „mouchedooskens” heen, alles met de nauwkeurige opgave van het baar gewicht in onsen.

Die heel lange lijst is een vertoon van luxe, zooals men er zelden aantreft. De „grootte claversingel steertstuck van den ouden Cochet” en de „twee

violens met een cryterken” wekken de teeder geluiden op van muziek-avonden in de oude Antwerpsche patriciersfamilie. De „koetse met dobbele stove” en de „berlinne” in de „gallerye”, de „twee rouw-lijnwaets decksels, het eene voor de koetse ende het ander voor de berlinne”, de „vrouwe saele met groen fluweel”, de „jachthoren en de parteye geweiren” laten ons de Moretussen, zoowel heeren als dames, met hun gerij volgen naar den tour à la mode, naar hoogdeftige uitvaarten, naar hun landgoed of naar het voorname weispel in veld en bosch. De „Sledde”, die ook onder de galerij stond, doet ons denken aan vroolijke winterpartijen, misschien wel aan zoo'n carnaval op het ijs der Antwerpsche vestinggrachten zooals D. van Alsloot of St. Vranckx er een op doek bracht. Boven alles legt die welsprekende inventaris getuigenis af voor den kunstzin van het geslacht Plantin-Moretus. Niet minder dan 151 schilderijen worden daar vermeld, waarvan er vele thans nog de bewondering van de bezoekers van het Museum opwekken, maar waarvan er ook heel wat in de oude Plantinhuizing niet meer te vinden zijn.

Wie gewoon was zoo te leven, in een dergelijke weidsche, rijke omgeving, met dergelijke neigingen tot genieten van alle aardse vreugden, was zeker geen gewoon burgerman meer. Zoo iemand moest zich veel dichter bij den edelman voelen.

Na den dood van zijn vader, in 1674, was Balthasar III aan het hoofd van de drukkerij gekomen, die hij meer dan ooit als een groot-nijveraar bestuurde, zich alleen met de leiding bezig houdende, het minder werk aan onderhoorigen overlatende, — „faisant executer la presse et vente de livres par d'autres personnes a ce par luy constituées”, zooals Sr Loyens het ook getuigt.

Het was dan deze Balthasar, die — zooals wij het bij den aanvang van onze studie reeds zegden, — bij koning Karel II den adeltitel aanvraag en hem verkreeg bij den patentbrief van 1 September 1692.

Op 11 October van hetzelfde jaar richtte hij zich tot den vorst om de toelating te verkrijgen, het drukkersvak voort uit te oefenen, zonder iets van zijn nieuwe adellijke rechten te verbeuren. Deze gunst werd toegestaan op 3 December 1696, doch Balthasar III kon er niet meer van genieten. Hij was eenige maanden te voren, op 8 Juli 1696, overleden. Het waren dus zijn opvolgers, die de vruchten van zijn pogingen plukten.

Voor de toelating om het drukkersvak voort uit te oefenen moest krachtig bepleit worden en de argumenten, die daarbij aangebracht werden, toonen ons welk een hoogen dunk Balthasar Moretus had van het werk zijner voorouders en van het drukkersbedrijf in het algemeen. Zij laten tevens zien hoe vurig zijn